

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXIX

Sa. 286

Aralık 2015

ANKARA - 2015

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society

AHMET BELADA

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Yrd. Doç. Dr. Rüstem BOZER
Prof. Dr. Muzaffer DEMİR
Prof. Dr. İlhan ERDEM
Prof. Dr. Mehmet İNBASI
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR
Prof. Dr. Refik TURAN

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Ali AÇIKEL (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Nuri ADIYEKE (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat ARSLAN (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Casim AVCI (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bederettin AYTAÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN (Ordu Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. BİRTEN ÇELİK (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Tayyip DUMAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL (Mersin Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe Hatice ERİM (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Turan GÖKÇE (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim GÜLER (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU (Şakarya Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Neriman HACISALİHOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Akif KİREÇCİ (Bilkent Üniversitesi)
Doç. Dr. Oya DAĞLAR MACAR (İstanbul Ticaret Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilgehan PAMUK (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürcan POLAT (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bige SÜKAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Oğuz TEKİN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa TURAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA

Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00

Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.gov.tr>

basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.

Aralık 2015 – ANKARA

Belleten’i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeological Bibliographic 0341-8308 1982-; Arts and Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler

İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık • Baskı: ÜÇ S Basım Ltd. Şti. 0312 395 9445

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	<u>Sayfa</u>
TEMÜR, AKIN: Thoughts on a Grave Stele From the Classical Period in Samsun Museum	817
GÜNEY, HALE: İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde Bulunan Soloi-Pompeiopolis Kenti'ne Ait Bir Grup Sikke	827
ARSLANTAŞ, NUH: Abbasiler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar	847
YEŞİLBAŞ, EVİNDAR: Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Şehir-İçerisi Üzerine Değerlendirme	877
YILMAZ, GÜLAY: The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4.....	901
BAYRAK FERLİBAŞ, MERAL: Rusçuk'ta Kaybolmuş Osmanlı Mirası: Vakıflar.....	931
GENCER, FATİH: Kavalalı Mehmet Ali Paşa Yönetimine Karşı Filistin Muhalefeti.....	979
ÇELİK, BİRTEN: Osmanlı Gümrüklerinde Kadın İstihdamı: Kadın Gümrük Kolcuları (1901-1908)	1003
YILMAZ, ÖZGÜR: Fransız Arşiv Belgelerine Göre 20. Yüzyılın Başlarında Samsun Limanı.....	1039
KEÇECİ KURT, SONGÜL: II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadın Dergilerinde Aile ve Evlilik Algısı	1073
YOLUN, MURAT - KOPAR, METİN: The Impact of the Spanish Influenza on the Ottoman Empire.....	1099
DEMİRCAN, HÜSNÜ: Kültürel Temizlik ve Bütünleşme Politikalarında Tarihin Rolü: Bosna Örneği.....	1121
Kitap Tanıtma:	
GÜÇLÜ, YÜCEL: Ahmet Tetik, <i>Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi</i> <i>Cilt I: 1914 - 1916</i>	1139
Özetler	1145
İngilizce Özetler	1152
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	1160
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	1162

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
TEMÜR, AKIN: Thoughts on a Grave Stele From the Classical Period in Samsun Museum	817
GÜNEY, HALE: The Coins of Soloi-Pompeiopolis in the İstanbul Archaeological Museums.....	827
ARSLANTAŞ, NUH: Institutions of Jewish Higher Religious Education in Abbasid Period: the Yeshivas.....	847
YEŞİLBAŞ, EVİNDAR: Evaluation on Khans of the Ottoman Period in Diyarbakır	877
YILMAZ, GÜLAY: The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4.....	901
BAYRAK FERLİBAŞ, MERAL: Extinct Ottoman Heritage in Rusçuk: Waqfs	931
GENCER, FATİH: The Palestinian Opposition Against The Rule of Kavalian Mehmet Ali Pasha.....	979
ÇELİK, BİRTEN: Female Personnel Employment at the Ottoman Customs: Women Customs Guards (1901-1908)	1003
YILMAZ, ÖZGÜR: The Port of Samsun at the Beginning of the 20 th Century According to French Archival Documents	1039
KEÇECİ KURT, SONGÜL: The Family and Marriage Perceptions in the Ottoman Women Magazines: II. Constitution Period.....	1073
YOLUN, MURAT - KOPAR, METİN: The Impact of the Spanish Influenza on the Ottoman Empire	1099
DEMİRCAN, HÜSNÜ: The Role of History in Cultural Cleansing and Integration Policies: Bosnian Case.....	1121
Book Review:	
GÜÇLÜ, YÜCEL: Ahmet Tetik, <i>Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi</i> <i>Cilt I: 1914 - 1916</i>	1139
Turkish Abstracts.....	1145
Abstracts.....	1152
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	1160
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English).....	1162

ABBASİLER DÖNEMİNDE YAHUDİLERİN YÜKSEK DİN EĞİTİM KURUMLARI: YEŞİVALAR

NUH ARSLANTAŞ*

“Yeşiva”, Yunanca “*Sanedrin*” kelimesinin İbranice karşılığıdır. Yahudi cemaat yöneticilerinin bir araya gelerek karar aldıkları “*meclis*” anlamına gelmektedir.¹ İbranice kaynaklarda *yeşivalar* için Aramice “*metivta*” terimi de kullanılmaktadır. Bu terim İslamî dönemde Arapçalaştırılarak cemaat dokümanlarında “*mesîba*” şeklinde kullanılmıştır.²

Yeşivalar, akademik yönleri yanında idarî kurum özelliği de taşımakta idiler. M. III. asrın başlarına kadar Bâbil’deki yüksek eğitim kurumları kendilerini *yeşiva* olarak adlandırmıyordu. Bu tarihe kadar dinî ve ilmî açıdan en yüksek otorite, Filistin’deki *Sanedrin* kurumu kabul ediliyordu. Bâbil’deki *yeşivaların* akademi özelliği kazanması, Filistin’den Bâbil’e gelen R. Rav zamanına (M. III. asır) rastlamaktadır. Bu din adamı zamanında eğitim kurumları, Filistin modeli esas alınarak yeniden organize edilmiştir. Ancak bu kurumlar kendilerini “*meclis, örgüt ve kurul*” anlamına gelen “*knesiyot*” (כנסיות) şeklinde isimlendirmişlerdir.³ Fakat zamanla Bâbil *yeşivaları*, tarihî *Sanedrin* kurumuna benzer bir işlev gördüklerinden hareketle, kendilerini “*yeşiva*” olarak isimlendirmeye başlamışlardır. Bu dönüşümün, Rav’ın öğrencisi ve halefi Rav Huna (216-296) zamanında gerçekleştiği kabul edilmektedir.⁴ Abbasiler döneminde Sura *gaonluğu* yapan Amram b. Şeşna (görev yılları: 858-871) bir mektubunda, bu özelliğine vurgu sadedinde *yeşivanın* tarihî *Sanedrin* konumunda olduğunu

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, noaharslan@hotmail.com

¹ S. D. Goitein, “Minority Selfrule and Government Control in Islam”, *SI 31 (Memoriae J. Schacht Dedicato)*, s. 114; a.mlf., “Religion in Everyday Life as Reflected in the Documents of the Cairo Geniza”, *Religion in a Religious Age*, ed. S.D. Goitein, Massachusetts 1974 içinde, s. 8.

² Meselâ bkz. Goitein, *Mediterranean Society*, Berkeley: University of California 1967-1988, II, 196.

³ Jacob Z. Lauterbach, “The Name of the Rabbinical Schools and Assemblies in Babylon”, *Hebrew Union College Jubilee Volume (1875-1925)*, ed. D. Philipson ve dğr., Cincinnati, 1925, s. 214-215.

⁴ Rav’ın en zeki ve gayretli öğrencilerinden biri olan Huna, hocası tarafından kurulan Sura *Yeşivası*’nı kurumsallaştıran kimsedir. Rav Huna, Yahudi hukukunun temizlikle ilgili konularında (*tahorot*) uzmanlaşmıştı. Bkz. Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, İstanbul 2005, s. 83.

yazar.⁵ Bu konumlarından hareketle Bâbil *yeşivaları*, idarî teşkilâtlanmalarında da *Sanedrin*'i model almışlardı.⁶ *Sanedrin*'deki gibi, *gaonlar* da kendilerini cemaatin rehberleri (*madrih*) ve dinî meselelerine çözüm üreten müctehitleri (*posek*) olarak görüyorlardı.⁷ Hayy Gaon (görev yılları: 998-1038) mektuplarından birinde *yeşivayı* kafaya benzetmiş; kafanın bedeni yönlendirmesi gibi, *yeşivaların* da cemaati yönlendirdiğini ifade etmiştir. Gaon, *yeşivanın* yüksek din eğitim kurumu olarak önemine ise şu sözlerle dikkat çekmiştir: “*Biz, keyfimiz ya da babamızın keyfi için değil, Tora ve Tanrı'nın emirleri yok olmasın/kaybolmasın diye buradayız; ilim yapıyoruz. Bu makam Sanedrin kurumudur.*”⁸

1. Yeşivaların Tarihi

Yahudi *yeşivaları*, sürgünlerden sonra ortaya çıkmış kurumlardı. Irak bölgesindeki *yeşivalar* meşruyetlerini Asurlular tarafından Bâbil'e sürülen Yahuda'nın son kralı Yehoyakin'e⁹ dayandırıldı. İslam öncesi dönemde Bâbil'de (İslamî dönemde Irak) kurulan üç *yeşivadan* ikisi, Sura ve Pumbedita, İslamî dönemde de faaliyetlerine devam etmiştir. Fırat nehri kıyısında kurulan Neherdea Yeşivası ise 259 yılında Sâsânîlerle Palmirîliler arasında yapılan savaşta tahrip edildiği için *yeşiva* üyeleri Pumbedita'ya kaçmış; burada Yahuda b. Hezekiel'in (220–299) gayretleri ile yeni bir *yeşiva* kurmuşlardı.¹⁰ Başlangıçta Bâbil sürgünleri üzerinde çok etkili olan *yeşiva*, 352 yılından itibaren Abbasîler dönemine kadar her zaman Sura Yeşivası'nın gölgesinde kalmıştır.¹¹ Sura Yeşivası ise 219 yılında Rabbi Abba Ariha tarafından kurulmuştur.¹² Boyunun uzunluğundan dolayı, Yahudi tarihinde “Uzun” manasına

⁵ Bkz. David E. Sklare, *Samuel ben Hofni Gaon and his Cultural World, Texts and Studies*, E. J. Brill: Leiden-New York-Köln 1996, s. 84.

⁶ Avraham Grossman, “ha-Zika beyn ha-Mivne ha-Hevratî le-Yetsira ha-Ruhanit be-Kehilot Yisrael bi'Tkufat ha-Geonim”, *Tsiyon* 53 (1988), s. 267.

⁷ Grossman, “ha-Zika beyn ha-Mivne ha-Hevratî...”, *Tsiyon* 53 (1988), s. 266.

⁸ Simha Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifruleha, Hartza'ot ve Şi'urim*, nşr. Mordehay Margoliot, Yeruşalayim 1955, s. 215; Grossman, “ha-Zika beyn ha-Mivne ha-Hevratî...”, *Tsiyon* 53 (1988), s. 266.

⁹ On sekiz (Eski Ahit'in bir başka yerinde 8 –II. Tarihler 36/9) yaşında kral olan Yehoyakin (II. Krallar 24/8), MÖ. 597 yılı sonbaharında kral olmuş, 3 ay sonra aynı yılın kış mevsiminde Buhtunnasr'ın krallığının yedinci yılında Bâbil'e sürülmüştü. Bkz. II. Krallar 24. bap; II. Tarihler 36/9; Yeremya 24/1; 29/2.

¹⁰ Solomon Grayzel, *A History of the Jews*, Philadelphia 1952, 224; Moshe Beer, “Academies in Babylonia and Erez Israel”, *Efd*, II, 204. Savaş, İran Kısrası Şapur zamanında (241-272) meydana gelmişti. Roma İmparatoru Valeriyen (253-260) tarafından Suriye bölgesi valiliğine atanan Palmirli Odenat'la, Şapur arasında zaman zaman savaşlar yapılmıştır (Neşet Çağatay, *İslâm Dönemine dek Arap Tarihi*, Ankara 1989, s. 50-51). Neherdea, bu savaşlardan birinde tahrip edilmiş olmalıdır. Odenat'dan sonra, Palmir Devleti daha da güçlenmiş, II. asırda Filistin bölgesine kadar sınırlarını genişletme imkânı bulmuştu. Bkz. Fr. Buhl, “Tedmür”, *İA*, XII/I, 113.

¹¹ Grayzel, *A History of the Jews*, s. 233; Moshe Beer-Eliezer Bashan, “Pumbedita”, *Efd*, XIII, 1385.

¹² Natan ha-Bavli, “Seder ‘Olam Zuta” *Seder ha-Hahamim ve Korot ha-Yamim*, nşr. Adolf Neubauer, Oxford 1887, II, 77.

gelen “Ariha” lakabıyla meşhur olan Abba, Bâbil’e göç etmiş, *yeşivanın* kuruluşuna kadar pazarlarda müfettişlik yapmıştı. 219 yılında ise görevinden ayrılarak *yeşiva*-yı tesis etmişti. Abba, *yeşivanın* kurulmasından kısa bir süre sonra ölmüştür.¹³ 247 yılında Abba Ariha’nın ölümünden sonra üstünlüğü bir süre Rav Şmuel’in başkanlığındaki Neherdea’ya kaptırmışsa da, onun ölümünden sonra (254 yılı) sürgün (*di-aspora*) Yahudilerinin dinî idaresini her zaman elinde tutmayı başarmıştır.¹⁴ *Yeşiva*, V. asırda Bizans zulmünden kaçan Filistinli din adamlarıyla daha da güçlenmiş; 499’da Bâbil Talmudu’nun tamamlanmasından sonra ise gücünün zirvesine ulaşmıştır.¹⁵ Sura ve Pumbedita *Yeşivaları* Sâsânîlerin son dönemlerinde, Irak’ın Müslümanlar tarafından fethine kadar büyük baskı ve zulümle karşılaşmış; zaman zaman da kapatılmışlardır.¹⁶ İslam hakimiyetinden sonra ise herhangi bir engelle karşılaşmaksızın faaliyetlerine devam eden *yeşivalar*, Emevîler döneminde cemaatin siyasi idaresini üstlenen *re’sü’l-câlul*luk kurumu ile yönetim konusunda rekabete girişmiş; değişik zamanlarda yaşanan büyük mücadelelerden sonra Abbasî Halifesi Me’mun döneminde (halifeliği: 813-833) bu kurumla eşit statülü hale gelmeyi başarmışlardır. Abbasî yönetimi Yahudi cemaatlerinin yaşadığı bölgeleri tespit ederek mücadeleye mahal vermeyecek şekilde her kurumun, “*reşut*” (ç. *reşuyot*) [*nahiye*] adı verilen idarî sorumluluk alanlarını belirlemiştir (825).¹⁷ *Yeşivalar*, IX. asırda kuruldukları tarihi şehirlerden (Sura ve Pumbedita) Abbasî başkenti Bağdat’a taşınmışlardır.¹⁸

Mabed’in Roma tarafından yıkılmasından sonra (MS. 70) sürgüne gönderilen Yahudilerin Filistin’deki eğitim-öğretim kurumları kapatılmıştı. Bölgede kurulan *yeşivaya* dair en erken bilgi, Talmud’ta yer almaktadır. Talmud’tan, M. III. asırda Filistin *Yeşivası*’nın Taberiye’de olduğunu öğreniyoruz.¹⁹ Tarihi *Sanedrin* kurumunun yerini alan Filistin *Yeşivası*’nın Bizans ve ilk İslamî dönemdeki durumu hakkında kaynaklara çok fazla bilgi yansımamıştır. *Yeşiva*, Romalılar tarafından Yahudilere konan Kudüs’e girme yasağı sebebiyle faaliyetlerini İslamî döneme kadar

¹³ Konuyla ilgili olarak bkz. Bkz. Arslantaş, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, s. 138; Moshe Beer, “Rava-Amora”, *EJd*, XIII, 1579-1581.

¹⁴ Eliczer Bashan, “Sura”, *EJd*, XV, 521. Şmuel’in ölümünden 5 yıl sonra, M. 259’da Neherdea, Palmirîler tarafından tahrip edilmiştir. Bkz. Grayzel, *A History of the Jews*, s. 224.

¹⁵ Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965, s. 138.

¹⁶ *Yeşivaların* Sâsânîlerin son dönemlerindeki durumu için bkz. Arslantaş, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, s. 139-140.

¹⁷ Azriel Şohat, “Sugiyot bi’Tkufat ha-Geonim” *Mahkarim be-Toldot ‘am Yisrael ve Erets-Yisrael*, eds. B. Oded-U. Rappaport-A. Shochat-J. Shatzmiller, Haifa 1972, II, 63; Gil, *be-Malhut Yişmael*, I, 81.

¹⁸ Sura ve Pumbedita’nın Bağdat’a taşınma süreci ile ilgili detaylar için bkz. Nuh Arslantaş, “Orta Çağ Yahudi Cemaatlerinin Dinî ve İdarî Merkezi Olarak Bağdat”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslar arası Sempozyum 7-9 Kasım 2008*, MÜİF Vakfı: İstanbul 2011, s. 327-328.

¹⁹ Bkz. Bâbil Talmudu, Sanhedrin 31b. *Yeşivadan*, M. 250 yılında Bâbil’den görülmek üzere gelen bir dava münasebetiyle bahsedilir. Bâbil’den Filistin’e gelen yegâne dava da budur. Detaylar için bkz. Matthew B. Schwartz, “Appeals in the Jewish Courts of Palestine in the Third Century, C.E.”, *HUCA* 49 (1978), s. 199.

Taberiye’de sürdürmüştür. Kudüs’ün Müslümanlar tarafından fethinden sonra Hz. Ömer’in izniyle şehre yerleşen Yahudiler,²⁰ *yeşivayı* Kudüs’e nakletmemişlerdi. Kurum, fethinden çok sonraları, X. asrın ikinci yarısına doğru, 960’larda Kudüs’e taşınmıştır.²¹

Irak *yeşivaları*, Filistin Yeşivası’ndan daha istikrarlı kurumlardı. İslam öncesi dönemde bölgedeki siyasi şartlar gereği sık sık yer değiştirmek zorunda kalan Filistin Yeşivası’na kıyasla, bu *yeşivalar*, Abbasi Devleti gibi döneminin en güçlü devletlerinden birinin himayesine mazhar olmuştu.²² Karailerle mücadele etmeleri Irak *yeşivalarının* Yahudi cemaatleri üzerindeki prestijini artırdığı gibi; cemaatleri bu harekete karşı korumak için *diyaspóra* ile sıkı irtibata geçmeleri sayesinde kendi geleneklerini (*minhağ Bavlî*) o dönem Yahudi dünyasında yayma fırsatı da bulmuşlardı.²³

İslam fetihleri sırasında Yahudi dünyasının rağbet ettiği *yeşivalar*, daha çok Irak’taki *yeşivalardı*. Roma ve Bizans dönemlerindeki ağır baskılar sebebiyle gelişme imkânı bulamayan Filistin Yeşivası, Bağdat’takilerin tersine, daha çok idarî yönüyle ön plana çıkmıştır.²⁴

İslam dünyası eğitim kurumlarının o dönemde bütün dünya için cazibe merkezi olması gibi, Yahudi *yeşivaları* da dünya Yahudileri için bir çekim merkezi konumundaydı. Sadece İslam dünyasından değil Fransa, Almanya, İtalya ve Bizans gibi değişik yerlerden pek çok Yahudi öğrenim görmek üzere bu *yeşivalara* gelirdi.²⁵

2. Yeşiva Görevlileri

Irak bölgesindeki *yeşivalarda* en üst rütbeli görevliler, *gaonlar*dı. *Gaonlar*, *gaon* ailelerine mensup kimseler (*beney rabanan*) arasından, *yeşiva* üyeleri tarafından seçilir; cemaatin devlet nezdindeki temsilcisi *re’sü’l-câlutun* tensibiyle göreve başlardı.²⁶ Her *yeşiva* *gaonu*, o *yeşivadan* yetişen kimseler arasından seçilmesine rağmen, Abbasiler

²⁰ Yahudilerin Kudüs’e yerleştirilmesi ile ilgili İslam kaynaklarında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Konu ile ilgili İbranice kaynaklara yansıyan bilgiler ve değerlendirilmesi için bkz. Arslantaş, *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmiyet, İbranice Tarih Kitapları Açısından Bir İnceleme*, İstanbul 2011, s. 168 vd.

²¹ *Yeşivanın* Kudüs’e taşınmasıyla ilgili farklı rivayetlerin değerlendirmesi için bkz. Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler, Abbasi ve Fatimi Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İz Yayıncılık: İstanbul 2008, s. 153-154.

²² Grossman, “The Yeshiva of Eretz Israel: its Literary output and Relationship with the Diaspora”, *The History of Jerusalem, The Early Muslim Period 638-1099*, eds. Joshua Prawer-Haggai Ben-Shammai, Jerusalem 1996, s. 263, 265.

²³ Grossman, “The Yeshiva of Eretz Israel...”, s. 266.

²⁴ Konuyla ilgili olarak bkz. Moshe Gil, *Erets-Yisrael bi’Tkufat ha-Müslimit ha-Rişona*, Yeruşalayim 1983, I, 416; Goitein, “Minority Selfrule and Government Control in Islam”, s. 114.

²⁵ Goitein, *Mediteranean Society*, II, 202.

²⁶ Robert Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, Yale University Press: New Haven and London 1998, s. 52.

döneminde bu konuda bazı istisnalar da yaşanmıştır.²⁷ Atandıktan sonra ölümlerine kadar görev yapan *gaon*ların maaşı, cemaat tarafından karşılanırdı. *Gaon*ların gayr-i menkuller ile cemaatlerden gelen gönüllü bağışlardan belli payları da vardı.²⁸ *Yeşiva*-da *gaon*dan sonraki en yetkili kişi *avdi* (Aramîce *dayana de-bava*).²⁹ Aynı zamanda *gaon*-luk mahkemesinin başkanlığını da yapan (*av bet din*) *avin* ismi cemaatlere gönderilen mektuplarda *gaon*dan hemen sonra yazılırdı.³⁰ *Gaon* ve *avdan* sonra *yeşivada* her biri 10'ar kişiden oluşan 7 ayrı grup vardı. Her grubun başında *reş kala* adı verilen grup başkanları (*reş kalot*) bulunurdu.³¹ *Yeşivada* önemli görevlerden olan *reş kalalık*, genelde veraset yoluyla intikal ederdi. ha-Bavli'nin rivayetine göre, *reş kalanın* görev yaptığı sırada ölmesi durumunda, varsa yerini doldurabilecek oğlu tayin edilirdi. Oğulun bu makamı doldurabilecek ilmi ve şahsî kabiliyete sahip olmaması durumunda ise *gaon* bu özellikleri taşıyan birini *reş kala* tayin edebilirdi.³² *Yeşivada* yukarıda bahsi geçen 10'ar kişilik 7 grubun ilki, *yeşivanın* *gaon*dan sonraki en önemli üyeleri olup bu grup *dara kama* olarak isimlendirilmekteydi.³³ Bunların görevlerinin ve başında buldukları gruba karşı sorumluluklarının neler olduğu konusunda kaynaklara herhangi bir bilgi yansımamıştır. *Yeşivalarda* yazışmalar *sofer* adı verilen kâtipler (*sofer ha-yeşiva*) tarafından yapılırdı. Başta *responsalar* olmak üzere *yeşivanın* her türlü yazışmasından sorumlu olan kâtipler, dinî ilimlerde yetkin ve yazışma kurallarını bilen kimseler arasından seçilirdi.³⁴

Filistin *Yeşivası*'nın başında ise *roş yeşiva* ya da *gaon* unvanı taşıyan başkan bulunuyordu. İslam kaynaklarına bu unvan, *re'sü'l-mesîba* olarak geçmiştir. En yüksek otorite olan *re'sü'l-mesîbanın* eğitimle ilgili olarak Tevrat ve Talmud'u yorumlama, bunlara göre hüküm verme, Tevrat'ı anlatma, konuşmalar yapma (*pirke*) gibi yetkileri vardı.³⁵ *Gaon*luktan sonra *yeşivadaki* en üst rütbe, *av bet din*likti. Sonra sıray-

²⁷ Bu istisnalar hakkında bkz. Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler*, s. 138-139.

²⁸ *Yeşivaya* gönderilen sorulara iliştirilen paraların yarısı veya dörtte biri *gaona*, kalanlar ise *yeşiva* bütçesine aktarılırdı. Meselâ, Amram Gaon zamanında İspanya (*Sifrad*) Yahudilerinin sorularıyla gönderdikleri 20 dinarın dörtte biri (5 dinar) *gaona* verilmiş, kalan miktar ise *yeşivaya* aktarılmıştı. Pumbedita *gaonu* Rav Nehemya'nın (görev yılları: 960-968) cemaatlere gönderdiği mektuplarda hem kendisi hem de *yeşiva* için para talep ettiği belirtilir. Bkz. Amram Gaon, *Seder*, Part I, Hebrew text with Critical apparatus trans. with notes and Int. by David Hedegard, Motala 1951, I, 2, İng. trc. 3-4; Louise Ginzberg, *Geonica*, I, 2nd edition Hermon Press: New York 1968, I, 14.

²⁹ *Tanaim* döneminde kullanılan bu unvanın *Sanedrin*'in ayakta olduğu dönemlerde de kullanıldığı belirtilmektedir. Bkz. Brody, *The Geonim of Babylonia*, s. 49.

³⁰ S. Fawzi, "The Jewish Academy in Abbasid Iraq: Jewish Cultural and Spiritual Life", *Studies in Muslim-Jewish Relations* 1 (1993), s. 197.

³¹ ha-Bavli, s. 87.

³² ha-Bavli, s. 87.

³³ ha-Bavli, s. 87.

³⁴ Goitein, *Mediterranean Society*, II, 230; Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifruteha*, s. 214.

³⁵ Bkz. Goitein, "Roş Yeşivat Erets-Yisrael ke-Roş ha-Yahudim be-Medina ha-Fatmit, Mismahim 'Ararvim al ha-Geonot ha-Yisraelit, *Erets-Yisrael* 10 (1970-1071), s. 100-106; a.mlf., "New Sources on the Palestinian Gaonate", *Salomon Wittmayer Baron Jubilee Volume*, New York-London 1974, English Section, I, s. 524-525.

la *yeşivanın* üçüncüsü (*ha-şilişi be-yeşiva* veya *ha-şilişi be-Sanedin Gedola*), dördüncüsü (*ha-reviv' be-yeşiva*) şeklinde 5 kişi gelirdi.³⁶ Bu görevliler aynı zamanda cemaatin idarî kadrosunu da oluşturmaktaydı. Gaon Şlomo b. Yahuda (görev yılları: 1027-1051) bir mektubunda *yeşivadaki* bütün kararların *gaon*, *av bet din* ve *yeşivadaki* üçüncü (*ha-şilişi*) rütbedeki kimse tarafından alındığını belirtir.³⁷ Bu idarî kadro yanında, bir de görevleri eğitim-öğretim ve cemaatin diğer işleriyle ilgilenmek olan *rabbiler* topluluğu mevcuttu. Bu topluluk, eski geleneğine uyarak *Sanedin*'deki gibi³⁸ 71 din adamından oluşuyordu.³⁹ Irak'taki *yeşivalarda* olduğu gibi, Filistin *Yeşivası*'nda da *gaon*dan sonraki en yetkili kişi *avdı*. *Gaonluk* mahkemesinin başkanlığını da yapan *avdan* sonra, yukarıda bahsi geçen "üçüncü", "dördüncü"... rütbesindeki yetkililer gelirdi.⁴⁰ *Gaonluk* ve *avlığa* yükselmek için belli teamüller vardı. Normalde *yeşivada* alttan başlayarak "beşinci", "dördüncü" ve "üçüncü" rütbelerde görev yapıldıktan sonra *av bet dinlik* görevine; *gaonluğun* boşalması durumunda ise *avlık* görevinde bulunan kimse *gaonluğa* tayin edilirdi.⁴¹ Ancak bu teamül her zaman bu şekilde işlememiştir.⁴² *Yeşivanın* yazışmaları *sofer* adı verilen kâtipler tarafından yapılırdı. Kâtiplerin hem yazı hem de dinî konularda bilgili olmaları gerekirdi.⁴³ Filistin *Yeşivası*'na görevli tayini prensip olarak Tevrat ve Talmud bilgisine bağlı olmakla birlikte, bir ölçüye kadar da veraset yoluyla gerçekleşmiştir.⁴⁴

3. Yeşivaların Gelirleri

Abbasî Irakı'nda *yeşivalar* varlıklarını kendilerine bağlı cemaatlerden gelen aidat ve bağışlarla sürdürürdü. Her *yeşivanın* idarî hakimiyetindeki yerlerden gelen düzenli geliri vardı. ha-Bavlî'nin naklettiğine göre Sura *Yeşivası*'na Vâsit ve çevresindeki Yahudi cemaatlerinden her yıl düzenli olarak 190, Basra ve çevresinden ise 300 dinar aidat gönderilmekteydi. ha-Bavlî bunlar ve diğer nahiyelerden gelen gelirler haricinde Sura'nın, sadece yemin kefaretları ile gönüllü bağışlardan (*nedarim ve nedavot*) yıllık 1.500 dinarlık bir gelirinin olduğunu kaydeder.⁴⁵ *Yeşivalar* ayrıca *kaşer* et satmaları izni verdikleri her kasaptan da haftalık çeyrek dirhem (*zuz*) vergi alırdı.⁴⁶

Yeşivaların bir diğer geliri de Yahudi cemaatlerinin gönüllü bağışlarıydı (*nedavot*). Yahudi cemaatlerinde yardım yapılması gereken kurumların başında, Kudüs

³⁶ Gil, *Erets Yisrael*, I, 417.

³⁷ Gil, *Erets Yisrael*, II, 271.

³⁸ Mişna Sanedin 4:3-4.

³⁹ *Yeşiva gaonu* Eliyahu ha-Kohen'in (görev yılları: 1062-1083) Mısır Yahudi cemaatine yazdığı mektupta seçilmiş 71 kişiden (*şiv'im ve ahad beru'im*) bahsedilmektedir. Bkz. Gil, *Erets Yisrael*, III, 15.

⁴⁰ Goitein, "New Sources on the Palestinian Gaonate", s. 115.

⁴¹ Goitein, *Mediterranean Society*, II, 14.

⁴² Prosedür dışı bazı uygulamalar için bkz. Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler*, s. 157-158.

⁴³ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 214; Goitein, *Mediterranean Society*, II, 230.

⁴⁴ Gil, *Erets Yisrael*, I, 559.

⁴⁵ ha-Bavlî, s. 86.

⁴⁶ ha-Bavlî, s. 87.

ve Irak'taki eğitim kurumları gelirdi. Eğitimle meşgul olan ilim adamlarına yapılan yardımlar, Kitab-ı Mukaddes zamanında *Bet ha-Mikdaş*'a yapılan yardımlarla eş değer görülürdü.⁴⁷

Bağışların bir diğer önemli kısmını ise diğer cemaatlerin gündelik hayatta karşılaştıkları hukukî meselelerle ilgili *yeşivalara* yönelttikleri sorular ya da *yeşivaların* kendilerine hediye ettiği Mişna ve Talmud şerhleri için gönderdikleri paralar oluşturmaktaydı.⁴⁸ Bu gelirlerin dörtte biri *gaona*, kalan kısım ise *yeşiva* bütçesine aktarılırdı.⁴⁹

Irak bölgesinde *yeşivalara* gelen yardımlar, yıllık toplantılara kadar cemaatten zengin ve güvenilir kimselere (*yed-i emin/yad adam neeman*) emanet edilir;⁵⁰ senelik dönemsel toplantılarda (*hodşey kala*) bunlardan alınarak *yeşiva* üyelerine ve öğrencilere dağıtılırdı.⁵¹ Bazı durumlarda ise gelirler, *yeşiva*, *yeşiva* mahkemesi ve öğrencilerin ihtiyaçlarına harcanırdı.⁵²

Düzenli gelire sahip olmayan Filistin Yeşivası'nın gözü hep *diyaspordan* gelen yardımlarda olmuştur. Yahudiliğin doğduğu yer olmasından dolayı *diyaspora* cemaatlerinin gözünde önemli bir itibara sahip olan *yeşiva*, cemaatten yardım talebinde bulunurken bu konumuna hep vurgu yapmıştır.⁵³

IX. ve X. asırlarda İtalya'dan Filistin ve Irak *yeşivalarına* yapılan bazı yüklü yardımlara dair bilgilere sahibiz. Güney İtalyalı bir Yahudi olan Ahima'ets, Kudüs'ü farklı zamanlarda üç kez ziyaret etmiş, her seferinde de diğer kalemlerle birlikte *yeşivalara* 100'er dinar bağışta bulunmuştu.⁵⁴ İtalya cemaatinden Rav Paltiel ise 1.000 dinar (Filistin) *yeşiva(sı)*na, 1.000 dinar Irak'taki *yeşivalara* bağışlamıştı.⁵⁵ X. asırda

⁴⁷ Bu sebeple bu yardımlar "*hekdeş*" (*wakf*) olarak isimlendirilmiştir (*kurban kalil 'al ha-mizbeah*). Meselâ bkz. Moshe Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden: E.J. Brill 1976, s. 103; Goitein, "The Social Services of the Jewish Community as Reflected in the Cairo Geniza Records", *JSS* 26 (1964), s. 5; a.mlf., "Religion in Everyday Life...", s. 9.

⁴⁸ ha-Bavli, s. 88.

⁴⁹ Bkz. Amram Gaon, *Seder*, I, 2, İng. trc. 3-4.

⁵⁰ Bu kimseler genelde *cehbez* ya da tüccar gibi, cemaatin önde gelen zenginlerindendi. Meselâ, Pumbedita Yeşivası'na gelen yardımlar hem *yeşiva* üyesi (*haver*) hem tüccar; aynı zamanda *cehbez* olan Aharon (Harun) b. Amram'a emanet bırakılırdı. Bkz. ha-Bavli, s. 87-88.

⁵¹ ha-Bavli, s. 87-88.

⁵² Fawzi, "The Jewish Academy in Abbasid Iraq", s. 196.

⁵³ Filistin Yeşivası Yahudiliğin doğduğu merkez olmasından hareketle Irak (Bâbil) yeşivalarından üstün olduğunu iddia etmekteydi. Bkz. *Şeolot u'Tšvot ha-Geonim min ha-Geniza aşar be-Mustrayim*, nşr. Louis Ginzberg, New York 1968, II, 118. *Yeşivanın* yardım talebinde bulunmak amacıyla yazdığı mektuplarda bu yönüne vurgu yaptığı örnek metinler için bkz. Gil, "Aliya ve 'Aliya le-Regel bi-Tkufat ha-Kivuş ha-Müslimi ha-Rişona (638-1099)", *Cathedra* 8 (1978), s. 129. ENA 223'ten naklen a.mlf., "The Jewish Community", *The History of Jerusalem, The Early Muslim Period 638-1099*, ed. Joshua Prawer-Haggai Ben-Shammai, Jerusalem 1996, s. 182.

⁵⁴ Ahima'ets, *Sefer Yuhasin*, nşr. ve notlarla İng. trc. Marcus Salzman, New York 1966, s. 4, İng. trc. 65.

⁵⁵ Ahima'ets, *Sefer Yuhasin*, s. 19, İng. trc. 94.

aynı aileden Şmuel isimli bir başka Yahudi ise, Kudüs'e gelirken 20.000 dinar (*darkomonim*) para getirmiş, Filistin ve Irak'taki (Bâbil) *yeşivalara* bağışlamıştı.⁵⁶ XI. asırda Filistin Yeşivası Sicilya Yahudilerinden yardım istemiş; onlar da cömertçe yardımda bulunmuşlardı.⁵⁷

Yeşivalar değişik cemaatlere zaman zaman temsilciler göndermek suretiyle de yardım toplama yoluna gitmiştir. *Meşulah* (elçi/gezici vâiz) adı verilen bu görevliler, hem yardım toplar hem de *yeşivanın* benimsediği Talmud yorumunu (*minhag*) halka anlatırlardı.⁵⁸

Eğitim kurumlarına yardım edenler, *yeşivalar* tarafından günümüzdeki "fahri doktora" gibi çeşitli payelerle ödüllendirilirdi. *Yeşivaların* dağıttığı payeler arasında "aluf", "reş kala", "ahov ha-yeşiva", "haham ha-yeşiva", "sod ha-yeşiva", "ratsuy şitey yeşivot" gibi payeler bulunmaktadır.⁵⁹

4. Yeşivaların Bilimsel Faaliyetleri

Şehir *beytülmidr*aslarından mezun olan öğrenciler, daha ileri din eğitimi almak için *yeşivalara* kaydolurlardı.⁶⁰ *Yeşivaların*, idari görevleri yanında cemaate görevli yetiştirmek için yüksek din eğitim faaliyetlerini organize etme gibi bir sorumluluğu da vardı.

İslamî dönemde *yeşivalar* eğitim-öğretimle ilgili olarak iki önemli görev üstlenmişlerdi: Örgün eğitim-öğretim faaliyetleri ve halk eğitimi.

a. Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

Önceliği Talmud talimi olan *yeşivaların*, *gaonları* "öğrenmek, öğretmek ve Yahudi gelenliğini korumak" (*li'tmod, le-lamed ve lişmor*) şeklinde geleneksel bir sorumluluğa sahiptiler.⁶¹ Irak bölgesi *yeşivalarının* faaliyetleri ile ilgili ilk elden bir kaynağa sahibiz: Natan ha-Bavli'nin rivayetleri. Aslen Kayravânlı olan ha-Bavli, Sura Yeşivası'nda (Bağdat) eğitimini tamamladıktan sonra memleketine dönmüş ve Rav Huşiel'in *ye-*

⁵⁶ Ahima'ets, *Sefer Yuhasin*, s. 21, İng. trc. 97.

⁵⁷ Bkz. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, Oxford 1969, I, 73.

⁵⁸ Grayzel, *A History of the Jews*, s. 259; Sklare, *Samuel ben Hofni Gaon*, s. 86. Ahima'ets kroniğinde İtalya'ya Bağdat'tan gönderilen Harun (Aharon) el-Bağdadi isimli bir din adamından bahsedilir. Bkz. *Sefer Yuhasin*, s. 3, İng. trc. 62.

⁵⁹ Paye dağıtımında Irak *yeşivaları* daha cömertti. Bkz. Mark R. Cohen, *Jewish Self-Government in Medieval Egypt, The Origins of the Office of Head of the Jews*, Princeton New Jersey 1980, s. 136. Payeler hakkında detaylar için bkz. Hayyim Z'iv Hirschberg, "ha-Yahudim be-Aratsot ha-İslam", *Perekim be-Toldot ha-Aravim ve ha-İslâm*, ed. Hava Lazarus Yafe, Tel Aviv 1967, s. 302.

⁶⁰ Yahudi seyyah Petachia'nın Bağdat *yeşivaları* bağlamında verdiği bu bilgi için bkz. Petachia, *Tudelah Benjamin ve Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 99.

⁶¹ Samuel Krauss, "Tekufat ha-Geonim be-Or ha-Gniza", *ha-Şiluah* 40 (1922), s. 230. Her *yeşiva*, kendi bölgesinin Talmudunu, yani Bâbil ya da Filistin Talmudu'nu esas alıp öğrenim yapardı. Bkz. Samuel A. Poznanski, "Inyanim Şonim ha-Noge'im li'Tkufat ha-Geonim", *ha-Kedem* no.1-4 (1907), s. 136.

şivasında ders vermeye başlamıştır. ha-Bavlî, Kayravân Yeşivası mensuplarının Irak *yeşivaları* hakkındaki meraklarını gidermek üzere kaleme aldığı (960'lar) kroniğinde, *yeşivalar* hakkında çok kıymetli bilgiler vermiştir.⁶² Ancak, yukarıda da belirtildiği üzere, İslamî dönemde Filistin Yeşivası'nın ilmî faaliyetleri konusunda kaynaklara maalesef hemen hiç bilgi yansımamıştır.⁶³

Yeşivaların önemli faaliyetlerinden biri, senede iki kere “*yarhey kala*” ya da “*hodşey ha-kala*” (הדשי הכלה) olarak isimlendirilen “*dönemsel toplantı*”lar tertip etmektir. Amram Gaon dönemine ait (857 tarihli) bir *responsada* bu dönemsel toplantıya atuf yapılmışsa da,⁶⁴ toplantının detaylarıyla ilgili bilgilerimizi ha-Bavlî'nin kıymetli rivayetlerine borçluyuz. Söz konusu toplantıların kökeni *Amora'im* dönemine kadar gitmektedir.

M. III. asrın başlarına kadar Bâbil *yeşivaları* kendilerini “*yeşiva*” olarak isimlendirmiyorlardı. Bu tarihe kadar en üst ilmi ve dini otorite, Filistin'deki *Sanedrin* kurumu kabul ediliyordu. Bâbil *yeşivalarının* akademi özelliği kazanması, Filistin'den Bâbil'e gelen R. Rav zamanına rastlar. Onun zamanında eğitim kurumları Filistin modelinde organize edilmişti.⁶⁵ Bu organizeden sonra eğitim kurumlarındaki faaliyetler için “*Tora talimi*” manasına gelen “*kenesiyot lömdey ha-Tora*” (כנסיות לומדי התורה) veya bu ifadenin Aramicesi “*Kenesiyot lömdey ha-Orayta*” (כנסיות לומדי האוריינתא) ifadesi kullanılmaya başlamıştır. Yukarıda bahsi geçen “*kala*” ifadesinin [(כלה-he'li) veya (אלף-alef'li)], bu ibarelerin ilk harflerinden oluştuğu kabul edilmektedir.⁶⁶

Yeşivanın bütün mensuplarının bir araya geldiği bu toplantılar, biri Adar (Şubat-Mart) diğeri Elul (Ağustos-Eylül) aylarında olmak üzere, senede iki defa tertip edilirdi. Senenin diğer aylarında ise her *yeşiva* kendi üye ve öğrencileriyle ders yapardı. Öğrencilerin diğer kısmı ise, bu toplantılarda tespit edilen Talmud bölümlerine ve diğer konulara çalışmak üzere memleketlerine dönerdi.⁶⁷

Toplantılar tarımsal faaliyetlerin en seyrekleştiği döneme rastladığı için, öğrencilerin geçimlerini sağlamalarına da imkân verilmiş oluyordu.⁶⁸

Senelik toplantılarda şu önemli faaliyetler gerçekleştirilirdi: Konu mütalaası, *responsaların* yazımı ve hizmet içi eğitim.

Konu Mütalaası

Günümüz çalıştaylarına benzer şekilde, *yeşiva* başkanı toplantı için gelen öğrencilere, o oturumda mütalaa edilecek konuyu (*gırsa*/גירסה) çalışıp çalışmadıklarını sınamak için etrafına toplar ve dört *Sebt* (*Şabat*), yani dört hafta boyunca öğrencilerin

⁶² Kronikle ilgili detaylar için bkz. Avraham Kahana, *Sifrut ha-Historya ha-Yisraelit*, Varşova 1922, I, 57; Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, New York 1957, VI, 213.

⁶³ Filistin Yeşivası'nın idari fonksiyonları için bkz. Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler*, s. 153 vd.

⁶⁴ Bkz. *Şe'lot u'Tşivot*, nşr. Ginzberg, II, 302.

⁶⁵ Lauterbach, “The Name of the Rabbinical Schools ...”, s. 214-215.

⁶⁶ Lauterbach, “The Name of the Rabbinical Schools...”, s. 218.

⁶⁷ Brody, *The Geonim of Babylonia*, s. 43.

⁶⁸ Brody, *The Geonim of Babylonia*, s. 43-44.

konu hakkındaki görüşlerini dinlerdi. Natan ha-Bavlî mütalaanın şu şekilde gerçekleştiğini nakleder:

“Yeşiva başkanı oturur ve ilk grup (ha-şura ha-rişona/saf) önüne gelir ve konuyu detaylıca anlatır. Diğer gruplar sessizce bunları dinler. Eğer anlaşılmayan bir nokta varsa, yeşiva başkanının huzurunda enine boyuna tartışılır. Yeşiva başkanı bu konuşma ve tartışmalardan meselenin anlaşılıp anlaşılmadığına kanaat getirir. Sonra aynı konuyu (Talmud’taki yerinden) yeşiva başkanı okur. Gruptakiler sessizce kendisini dinler ve başkanın tartışmayı iyice anladığını fark ederler. Okuma işi bitince başkan kış boyunca mütalaa edilen bölümü (mashet) izah eder ve öğrencilerin tartıştığı meseleye açıklık getirir. Bu, o ayın her gününde bu şekilde devam eder.”⁶⁹

Yeşivalardaki bu konu mütalaası sebebiyle XI. asırdan itibaren *gaonlar* idarî bir otoriteden ziyade Talmud şârihleri gibi bir fonksiyon icra etmeye başlamışlardı. Bu sebeple Kuzey Afrika gibi, Irak ve Filistin’den uzakta yaşayan cemaatler, yerel idarecilerini kendileri seçerken, dinî alanda karşılaştıkları bir takım problemlerin çözümünde *gaonlara* müracaat etme alışkanlığı kazanmışlardı.⁷⁰

Responsa Yazımı

Dönemsel toplantılarda diğer cemaatlerden gelen sorulara cevaplar da gönderilirdi. *Yeşiva* merkezine yakın cemaatler sorularını, toplantılara bizzat katılmak suretiyle sözlü olarak sormayı tercih ederken, merkezden uzak cemaatler sorularını yazılı olarak gönderirdi.⁷¹ ha-Bavlî diğer cemaatlerden gönderilen sorulara cevapların kaleme alınma sürecini şu şekilde anlatır:

“Adar ayının her günü gaon, cemaatlerin gönderdiği soruları teker teker okur ve yeşiva üyelerinden bu sorulara cevap vermelerini ister. Toplantıya iştirak eden her din adamı söz alarak bilgi ve anlayışına göre konuyla ilgili görüşlerini ortaya koyar. Meseledeki zorlukları dile getirir, tartışarak analiz eder ve çözümünü ortaya koyar. Gaon, konu olgunlaşmıca kadar toplantıya katılan din adamlarının hepsini dinler. Nihayet kendisi söz alarak yapılan konuşmaları değerlendirir ve yeşiva kâtibine (sofer ha-yeşiva) nihaî görüşü [ŞuT] yazmasını emreder. (Adar) Ayın(ın) sonunda da toplantıya katılanların huzurunda gönderilen sorular ve bunlara verilen cevaplar topluca okunarak responsalar gideceği yere postalanır. Toplantılar sonunda gaon sorularla gönderilen paraları yeşiva üyeleri ve öğrencileri arasında paylaşır.”⁷²

ha-Bavlî’nin de belirttiği üzere, müzakereler sonucu ortaya çıkan *responsalar*, *yeşiva* katipleri (*sofer ha-yeşiva*) tarafından kaleme alınır, *gaon* tarafından da imzalanarak

⁶⁹ ha-Bavlî, “Seder ‘Olam Zuta”, s. 86-87.

⁷⁰ Eliyahu Ashtor, “Sifrut ha-Geonim ha-Rişonim ve ha-Gemara”, *Mahanayim* 57 (1960-61), s. 112; Zvi Groner, “ha-Geonim”, *Manhig ve Hanhaga, Kovets Maamarim*, eds. Irad Malkin-Zeev Tzahor, Yeruslayim 1992, s. 158.

⁷¹ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 211

⁷² ha-Bavlî, “Seder ‘Olam Zuta”, s. 88.

mühürlenirdi.⁷³ Sura Yeşivası *gaonu* Mar Amram b. Şeşna'nın (görev yılları: 858-860) üzerinde “*Maşerşeya bar Tefila*” kazılı bir mührünün (*humrata*) olduğu ve *responsa*-ları bununla mühürlediği rivayet edilmektedir.⁷⁴

Hizmet İçi Eğitim

ha-Bavli'nin rivayetine göre dönemsel toplantılarda din hizmeti veren *rabbiler* de imtihandan geçirilirdi. Sınav sonunda yetersizlikleri tespit edilenlere eksiklerini tamamlaması uyarısında bulunulurdu. ha-Bavli bu süreci ise şöyle anlatmaktadır:

“Senelik toplantıların dördüncü Sebte bütünü yeşiva (Sanedrin) ve öğrenciler davet edilirdi. Yeşiva başkanı bunların her birini imtihan eder ve içlerinden sorulara daha çabuk cevap verenleri tespit etmeye çalışırdı. Ağzına Talmud yakışmayanlara (Talmud bilgisi zayıf olanlara) rastlayınca onları azarlar ve maaşlarında kesinti yapardı. Zayıf bulunduğu ve ihmal ettiği noktaları açıklar; durumun tekrarı ve Talmud öğrenimine önem vermemesi halinde, kendisini hiçbir şeyin verilmeyeceği hususunda uyarırdı.”⁷⁵

Dönemsel toplantılar (*hodşey kala*) İslamî devirde, bir sene hariç kesintisiz şekilde devam etmiştir. Şerira Gaon'un bir mektubundan naklen Jacob Mann, Büveyhî kardeşler Samsamüddeve ile Şerefüddeve arasında, 987 yılında meydana gelen iktidar mücadelesinde, Bağdat'ta Türklerle Deylemliler arasındaki çatışmalar sırasında Yahudi cemaatinin o yılki dönemsel toplantıyı gerçekleştiremediklerini nakletmektedir.⁷⁶

Irak'taki dönemsel toplantılarının benzeri Filistin Yeşivası'nda mevcut değildi. Zengin Irak *yeşivalarının* tersine Filistin Yeşivası, varlığını daha çok Yahudi cemaatlerinden gelen yardımlarla devam ettirmeye çalışıyordu. Ancak Filistin'de Irak'taki *kala* toplantıları gibi olmasa da, senede bir gün hac mevsiminde *Sukot*'un son günü (*Hoşa'na Raba*) Zeytin Dağı'nda toplanıldığına dair bilgiler vardır. Bu vesile ile bir araya gelindiğinde cemaat içi tayinler yapılır; dinî konular ve cemaati ilgilendiren diğer meselelerin görüşülmesi yanında, diğer cemaatlerden gelen sorulara da cevaplar hazırlanarak gönderilirdi.⁷⁷

Yeşivada Öğretim Metodu

Yeşivada eğitim-öğretimin planlanması ve uygulanması, *gaonların* yetkisindeydi. Aslında *gaonlar* Talmud'u derleyen ve şerh eden *Amoraim* ve *Savoraim*'in görevini

⁷³ ha-Bavli, “Seder ‘Olam Zuta”, s. 88; Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 214.

⁷⁴ Bkz. Şerira Gaon, *İgeret Rav Şerira Gaon-Meturgam le-Lason ha-Kodeş*, nşr. ve İbraniceye trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yeruslayim 1991, s. 141; İng. trc. *The Iggeres of Rav Sherira Gaon*, trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yeruslayim 1988, İng. trc. 126.

⁷⁵ ha-Bavli, “Seder ‘Olam Zuta”, s. 88.

⁷⁶ Bkz. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Cincinnati, Ohio, USA, 1931, I, 90.

⁷⁷ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 201.

devam ettirmekteydi.⁷⁸ Durum cemaat tarafından da bu şekilde algılanmaktaydı. İlginçtir, Şerira Gaon'un meşhur mektubunda (*Igeret*) İslamî döneme ait bir terim olan “*gaon*” ifadesi, zaman zaman İslam öncesi *Savoraim* döneminde görev yapan *yeşiva* başkanları için de kullanılmıştır.⁷⁹

Yeşivada takip edilen öğretim metoduyla ilgili bilgiler, daha çok *gaon*ların cemaatlerle yazışmalarına yansımıştır.

Yeşivalarda günlük olarak öğrencilere yönelik derslere “*metivta*” adı verilir. *Metivta*, “*yeşiva*” manasına geldiği gibi, “*konu, ders, konferans ve oturum*” gibi anlamlara da gelmektedir.⁸⁰

Natronay Gaon'a ait bir *responsa*dan öğrendiğimize göre *yeşivalarda* öğretime sabah ibadetinden sonra başlanırdı. Cemaat halinde ibadet eden görevli ve öğrenciler daha sonra iki gruba ayrılır; bir grup Talmud, diğer grup ise *Tanaim* geleneği olan *Mişna*, *Midraş* ve *Tosefta* talim ederdi.⁸¹

Şerira Gaon, Talmudik dönemdeki öğretim metodunun *gaonluk*, yani İslamî dönemde de devam ettiğini belirtir. Gaon mektubunda Talmudik dönemdeki öğretim metodunu şu şekilde açıklar: “*Öğretmenlerden her biri uygun gördüğü bir meseleyi öğrencisinin ihtiyacı ve kabiliyetine göre öğretirdi. Bazı öğrencilere temel bilgiler, bazılarına ise genel prensipler verilir. Diğer konularla ilgili bilgiler ise öğrencinin sorumluluğuna bırakılırdı. Ancak bazı (kabiliyetli) öğrenciler de var ki, bunlarla meseleler kıyaslarla daha geniş çerçevede ele alınarak işlenirdi.*”⁸² Gaon, mektubun devamında kendi zamanında konuların öğrencilere *yeşiva* üyeleri tarafından farklı [metotlarla] anlatıldığını; öğretmenlerin bundan ek sonuçlar çıkardığını ve kendilerine sorulan soruları hukuka dair yeni kararları da ilave etmek suretiyle cevapladıklarını belirttikten sonra, bunun zaman zaman çağdaşları arasında tartışmalara sebep olduğuna da işaret eder.⁸³

IX. asrın sonlarında Sura *Yeşivası*'nda *gaonluk* yapan Sar Şalom (görev yılları: 848-853)⁸⁴ ise *yeşivadaki* öğretim metodu hakkında kendisine gelen bir soruya cevap olarak yazdığı mektupta şu bilgileri vermiştir:

⁷⁸ Poznanski, “Inyanim Şonim ha-Noge'im li'Tkufat ha-Geonim”, *ha-Kedem* no.1-4 (1907), s. 136.

⁷⁹ Mesela bkz. Şerira Gaon, *Igeret*, s. 124, İng. trc. 110 (Rav Papa ö. 371); s. 133, İng. trc. 119 (R. Yosi ö. 476'dan önce); s. 133, İng. trc. 120 (R. 'Eyna ö. 514).

⁸⁰ Bkz. Samuel K. Mirsky, “Types of Lectures in the Babylonian Academies”, *Essays on Jewish Life and Thought, Presented in Honor of Salo Wittmayer Baron*, eds. Joseph L. Balu-Philip Friedman-Arthur Hertzberg-Isaac Mendelsohn, Columbia University Press: New York 1959, s. 375.

⁸¹ Daphna Ephrat-Yaakov Elman, “Orality and the Institutionalization of Tradition: the Growth of the Geonic Yeshiva and the Islamic Madrasa”, *Transmitting Jewish Traditions: Orality, Textuality, and Cultural Diffusion*, eds. Yaakov Elman-Israel Gershoni, Yale University Press: New Haven-London 2000, s. 111.

⁸² Şerira Gaon, *Igeret*, s. 81, İng. trc. 70.

⁸³ Şerira Gaon, *Igeret*, s. 83-84, İng. trc. 73.

⁸⁴ Mektup başka *gaon*lara da nispet edilmiştir. Ancak Robert Brody, mektubun Sar Şalom'a ait olduğu görüşündedir. Bkz. Brody, “le-Hidat şel Seder Rav Amram Gaon”, *Kneset Ezra Sifrut ve Hayyim ba-Bet ha-Kneset, Esofot Maamarim Mogeşet le-Ezra Fleischer*, eds. S. Elizur-M.D.Herr-G.Shaked-A.Shinan, Yeruşalayim 1994, s. 33-34.

“... Eğer önümüze gelip dersleri dinlerseniz (sorduğunuz) meseleler ve karıştırdığımız hususlar, Tanah'ta bahsedildiği üzere ‘yerinde söylenen bir söz’^(*) olması hasebiyle daha iyi anlaşılabilir olur. Zira bir öğrenci, öğretmenin derslerine iştirak eder ve herhangi hukukî bir meseleyi tartışırsa, öğretmeni onun anlayış kapasitesini, gözden kaçırdığı hususları ve ona kapalı gelen yönleri daha iyi anlar ve mesele aydınlanıncaya kadar da izah eder. Ancak bütün bunlar (mektup) yazarak nasıl mümkün olur ki!”⁸⁵

Seyyah Petachia, Bağdat'taki (Pumbedita?) *yeşivayı* ziyareti sırasında (XII. asır) *yeşivanın* 2000'den fazla öğrencisi olduğunu nakleder. 500'den fazla öğrencinin ders görmek için toplandıklarını belirten seyyahın anlatımına göre *gaon* ders verirken bir kürsüde oturur, etrafına toplanan öğrenciler ise yerde oturur vaziyette anlatılan dersi dinlerlerdi. Derse başlarken açıklanması gereken konu önce okunur, ardından da metinle ilgili açıklamalar ve tartışmalar yapılırdı.⁸⁶

Derslerin sonunda bir yardımcı (*meturgeman*),⁸⁷ öğrencilerle beraber kalır; öğrencilerin o gün işlenen derse (*metivta de-yoma*) yönelik sorularını cevaplar veya anlaşılmayan kısımları izah ederdi.^(*) Kökeni İslam öncesine dayanan bu uygulama,⁸⁸ İslamî dönemde de devam etmiştir.^(**) Şerira Gaon, göreve gelmesinden kısa bir süre sonra *yeşivanın* ihtiyaçları için Mağrib (*Ma'arav*) Yahudilerine yazdığı bir mektupta *yeşivadaki* belletmen sistemine şu sözlerle değinmiştir: “...Biz öğrencilerimizi zaman zaman yanımıza toplayıp öğrendiklerinden imtihan ediyoruz. *Yeşiva* gençlerimizden (*bahurenu*) *Hayy* onlara ders belletmekte konusunda çok gayretli. Onlara soru sorma ve meseleleri (*ha-kuşya*) tartışma metotlarını ve verimli çalışma yollarını öğretiyor ve bundan da oldukça zevk alıyor.”⁸⁹ Ders, yardımcının anlatmasına rağmen hâlâ anlaşılınmadıysa, ertesi gün bizzat dersin hocası tarafından tekrar edilirdi. Bütün bu anlatımlarda *yeşivada* süregelen geleneksel yorumun dışına asla çıkılmazdı.⁹⁰

Yeşivada ertesi gün yapılacak dersler bir önceki günden öğrencilere verilir; evde ya da yurttan, verilen bölümleri çalışan öğrenciler o gün *gaonun* huzurunda dersin

(*) Süleymanın Meselleri, 25/11.

⁸⁵ Bkz. Brody, *The Geonim of Babylonia*, s. 55.

⁸⁶ Petachia, s. 100.

⁸⁷ O dönemde İslam dünyası medreselerinde de böyle bir uygulama vardı. Müderrisin emri altında iki veya daha fazla, “*mu'ad*” adı verilen (günümüzdeki “*asistan/belletmen*”) görevliler vazife yapardı ki, bunların görevi, dersten sonra verilen bilgileri öğrenciye tekrar ettirmek ya da anlaşılmayan yerleri izah etmektir. Bkz. Philip Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980, II, 631; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 266-267.

(**) “...*Mesayem metivta de-yoma le-Rabanan*...: וְנִבְרַל אֲמִיד אֲתִבִּיתֵם מִיָּסֵם.”

⁸⁸ Bkz. Bâbil Talmudu, Baba Kama 117a.

⁸⁹ Mektubun metni için bkz. S. Schechter, *Saadyana, Geniza Fragments of Writings of Saadya Gaon and Others*, Cambridge 1903, s. 118. Aynı mektup Moshe Gil tarafından kendi derlemesinde yeniden neşredilmiştir. Bkz. Gil, *be-Malhut Yeşmael bi'Tkufat ha-Geonim*, Yeruşalayim 1997, II, 73-74.

⁹⁰ J. Katz, “Jewish Civilization as Reflected in the Yeshivot-Jewish Centers of Higher Learning”, *JWH* 10 (1966), s. 688.

hocalarıyla beraber konuyu müzakere ederlerdi. Öğrencilerin hazırlanmadığı ya da yetersiz kaldığı durumlarda dersin işlenmesi, *gaon* ya da hocaların bizzat kendileri tarafından yapılırdı.⁹¹

Mezuniyet

Yeşivalardan mezun olanlara İslam dünyasındaki *icazete* benzer mezuniyet belgeleri verilirdi.⁹² Talmudik dönemde Filistin Yeşivası'nın verdiği bu diplomaya “*minuy*” (מניו), Bâbil *yeşivalarından* verilen diplomalara ise “*semihut*” (סמיהוט) adı verilmekteydi. İslamî dönemde Yahudi *yeşivaları* bu diplomaları vermeye devam etmişlerdir. Ancak Talmudik dönemin tersine bu dönemde Filistin Yeşivası'nın verdiği diplomalara “*semihut*” (סמיהוט), Irak'taki Sura ve Pumbedita *yeşivalarının* verdiklerine ise “*minuy*” (מניו) adı verilmiştir.⁹³

Öğrencinin mezun olması, kendisini mezun eden *yeşivadan* “*el alması*” veya “*başkalarına vermek üzere ruh alması*” demekti. Diplomaya kendisine hangi konuda *icazet* verildiğine dair bir şerh düşülürdü. Bu şerhten dolayı, mesela, bir öğrenci Mişna'nın sadece metnini okutma konusunda *icazet* almışsa, Mişna'yı tefsirle mezun sayılmazdı. Bunun için *yeşivadan* ayrı bir *icazet* daha alması gerekirdi.⁹⁴

Mezunların tensip belgelerine ise “*Tevrat'ı açıklama, halka yönelik konuşmalar tertip etme (pirke), ibadetlerde İbranice ya da Aramice'den tercüme yapan kimseler (meturgeman) bulundurma, ders verme,*⁹⁵ *hukukî konularda hükmetme, dinî ve ahlâkî konuları tavizsiz uygulama*”⁹⁶ yetkinde oldukları şekilde ifadelere dair rivayetler vardır.

b. Halk Eğitimi: Pirke

Yeşivaların bir diğer önemli faaliyeti de, halkın eğitime yönelikti.⁹⁷ Halka açık, halkın o günkü ihtiyaçları göz önüne alınarak seçilmiş fikhî ve ahlâkî konular, “*perek*” veya “*pirke*” adı verilen toplantılarda ele alınır ve halk aydınlatılırdı. “*Bölüm, zaman veya devir*” anlamlarına gelen “*pirke*”, “eğitim kurumlarının özel toplantısı”, “halk toplantısı” veya “bu toplantılarda halka yapılan konuşma” gibi anlamlara

⁹¹ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 209.

⁹² İslam dünyasında verilen icazet belgeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Cemil Akpınar, “İcâzet”, *DİA*, XXI, 393-400.

⁹³ Ashtor, “Kavim li-Dmota şel ha-Kchila ha-Yahudit be-Mitsrayim be-Yemey ha-Beynayim”, *Tsiyon* 30 (1965), s. 133; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 565, 6. dipnot. “*Minuy*” (מניו) kelime olarak “emir, atama, hizmet ve görev” anlamına; “*semihut*” (סמיהוט) ise “uzmanlık” anlamına gelmektedir.

⁹⁴ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 213. Dokümanda *yeşivadan* “el almak” ya da “başkalarına vermek üzere ruh almak” ifadeleriyle Sayılar 27/18 ve 11/17'ye telmih yapılmaktadır.

⁹⁵ Simha Assaf, “Kovets şel İgerot R. Şmuel ben 'Ali ve Bene Doro”, *Tarbits* 1 (1929-30), I, 102.

⁹⁶ Jacob Mann, “The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History”, *JQR* n.s. 10 (1920-1921), s. 337.

⁹⁷ Şerira Gaon, *İgeret*, s. 139, İng. trc. 124 (Mütercim ve şarih R. Nosson Dovid Rabinowich'in notu).

gelmektedir.⁹⁸ Kökeni İslam öncesine ve Filistin bölgesine dayanan bu uygulama,⁹⁹ varlığını kısmî değişikliklerle İslamî dönemde de devam ettirmiştir. *Yeşivaların* halk nezdindeki popülerliğini artırmanın en pratik yolu olan *pirke*, tertip edilmediği bazı dönemlerde halk arasında şikâyet konusu olmuştur.¹⁰⁰

Irak bölgesinde sinagogda bir araya gelerek Tevrat'tan bölümler okunmak üzere haftada bir tertiplenen toplantıya “*sidra*” adı verilmekteydi. Şerira Gaon'un verdiği bilgiye göre Sura Yeşivası'nın kurulduğu yıllarda (M. 242'ler) *yeşiva* kurucusu R. Rav'ın selefi R. Rebbe, “*reş sidra*” (רשׁ סדרא) olarak isimlendirilmişti.¹⁰¹ O dönemle ilgili araştırmalarıyla tanınan Mirsky, Sura Yeşivası'nın kurulmasından sonra “*sidre*” adı verilen bu toplantıların zamanla “*pirke*”ye dönüştüğünü belirtir.¹⁰²

Yine Şerira Gaon'dan öğrendiğimize göre Sâsânîlerin son dönemlerinde *gaonların* “*pirke*” faaliyetleri yasaklanmıştı.¹⁰³ Müslümanların hakimiyetiyle beraber önemli bir din hizmeti olan bu faaliyet, yeniden başlamış ve herhangi bir engel ya da müdahaleyle karşılaşmaksızın devam etmiştir.

Sura Yeşivası ile özdeşleşen *pirke* konuşmaları,¹⁰⁴ hukuka (*halaha*) dair bir soru (*şelta*, *şoalin* ve *dorşin*) ile başlardı. *Pirkelerde* bu fasıl azami 3 soru ile sınırlandırılmıştı. Sorular cevaplandırıldıktan sonra her *pirkede* Yahudi tarihine dair bir kıska (*hagada*) ele alınır ve anlatılırdı.¹⁰⁵ *Pirkelerde* *yeşivalara* bağış yapan köy, kasaba ve şehirlerin isimleri de tek tek açıklanır, hangi kasabanın ne kadar yardım yaptığı ilân edildikten sonra yardım edenlere, bunları toplayanlara ve *yeşivaya* ulaşmasına aracılık edenlere dualar edilirdi.¹⁰⁶

Hedef kitle esasen halk olsa da, bu toplantılara *yeşiva* öğrencilerinin katılımı da mecburî idi. Ancak toplantıların uzun sürmesinin getirdiği sıkıcılık bir yana, hem *yeşivalarda* hem de *pirkede* benzer konuların işlenmesi, öğrenciler için de pek cazip değildi. Aynı sıkıcılık *yeşiva* görevlileri için de geçerliydi. Fakat mecbur olması ve *gaona* karşı nezaketsizlik sayılmaması için *yeşivayı* temsilen katılan görevliler (*şilhey pirke*) sinagogun arka taraflarında da olsa *pirkeye* iştirak ederlerdi.¹⁰⁷

⁹⁸ Bkz. Isaiah Gafni, “al Deraşot be-Tsibur be-Bavel ha-Talmudit: ha-Pirke”, *Kneset Ezra Sifrut ve Hayyim ba-Bet ha-Kneset, Esofot Maamarim Mogešet le-Ezra Fleischer*, eds. S. Elizur-M.D.Herr-G.Shaked-A. Shiman, Yeruslayim 1994, s. 123-124.

⁹⁹ Bkz. Bâbil Talmudu, Berahot 28a; Hagiga 3a.

¹⁰⁰ *Pirke* için bkz. Gafni, “al Deraşot be-Tsibur be-Bavel ha-Talmudit: ha-Pirke”, s. 125 vd.; Mann, *Texts and Studies*, I, 197 vd. Talmudik dönemdeki durumu için bkz. David M. Goodblatt, *Rabbinic Instruction in Sasanian Babylonia*, Leiden: E.J. Brill 1975, s. 173 vd.

¹⁰¹ Şerira Gaon, *Igeret*, s. 107, İng. trc. 92.

¹⁰² Mirsky, “Types of Lectures in the Babylonian Academies”, s. 385.

¹⁰³ Şerira Gaon, *Igeret*, s. 139, İng. trc. 124.

¹⁰⁴ Heinrich Graetz, *History of the Jews*, Philadelphia 1891, III, 97.

¹⁰⁵ Mirsky, “Types of Lectures in the Babylonian Academies”, s. 379. Konunun Talmud'taki yeri için bkz. Bâbil Talmudu, Pesahim 6a; Megila 29b.

¹⁰⁶ ha-Bavli, “Seder ‘Olam Zuta”, s. 84.

¹⁰⁷ Mirsky, “Types of Lectures in the Babylonian Academies”, s. 381, 384.

Pirke tertip eden din adamına Filistin’de “*haham*”, Irak bölgesinde ise “*reş pirke*” adı verilirdi. Ancak *pirke*, *yeşiva gaonunun* halkı etkilediği ve önemli bir kamuoyu oluşturma aracı olduğu için *gaonların* çok önem verdikleri bir faaliyet olmuştur.¹⁰⁸

Pirkelerde konuşma yapmak başlangıçta *re’sü’l-câlutların* yetkisindeydi. Ancak ilmî yönden ziyade siyasî yönleriyle öne çıkan *re’sü’l-câlutlar*, bu yetkilerini zamanla *gaonlara* devretmişlerdi. Abbasîler döneminde *pirke* tertip etmek, sadece *gaonların* yetkisindeydi. Bu yetki, müslüman idare tarafından da kendilerine tanınan resmî bir hak özelliğindedi.¹⁰⁹ *Gaon*, prensip olarak kendisinin hakkı olan bu görevi bir başkasına da devredebilirdi.¹¹⁰ IX. asırdan itibaren *gaonlar* bu yetkiyi “*roş pirke*” olarak adlandırılan *yeşiva* görevlilerine devretmişlerdir. Şerira Gaon’un bu vazifeyi oğlu Hayy’a devrettiği belirtilir.¹¹¹

Sura’da *gaonluk* yapan Şmuel ben Hofni ile Pumbedita başkanı Şerira Gaon mektuplarında *yeşiva* üyelerini selamlarken “*roş pirke*”yi de ilave etmişlerdir.¹¹²

Sonraki dönemlerde “*roş perek/pirke*” payesi, bazen *hazan* ve şairlere¹¹³ bazen de *yeşivalara* maddî destekte bulunanlara bir onur payesi olarak verilmeye başlamıştır. Hayy Gaon’un, Fustat’ta Rabbanî cemaatin her hizmetine koşan Karaî Ebû Sürûr Perahya’yı bu paye ile taltif ettiği belirtilir.¹¹⁴ *Pirkeye* katılanlar ise “*beney pirke*” olarak isimlendirilirdi.¹¹⁵

Cemaat yönetiminin merkezi Bağdat dışındaki şehirlerde ise halkı haftalık bilgilendirme vazifesi, *dayanlara* aitti. Şehirlerde *pirkeleri dayanlar* tertip ederlerdi.¹¹⁶ 1191 yılında Halep Yahudi cemaatine görevli tayin eden Gaon Şmuel ben Ali, aynı zamanda damadı olan bu din adamını “...*eğitim-öğretim, yargılama, Tora’yı anlatma ve pirke tertip etmek (likbo’a perakim)*”le yetkilendirdiğini belirten bir belge yazmıştı.¹¹⁷

¹⁰⁸ Mann, *Texts and Studies*, I, 197. Rivayet edildiğine göre daha sonraki dönemlerde (828-833) Pumbedita *gaonluğu* yapacak Yosef b. Hiyya doğduğunda hocasının kendisine “*halkına hitap etmeye layık olasn*”, şeklinde dua ettiği rivayet edilir. Bkz. Krauss, “Tekufat ha-Geonim be-Or ha-Gniza”, *ha-Şiluah* 40 (1922), s. 230.

¹⁰⁹ Fatimîler döneminde Filistin Yeşivası’na tayin edilen Şlomo ben Yahuda’ya (1025-1051) bu yetki resmen verilmiştir. Yetkinin verildiği doküman için bkz. Goitein, “Roş Yeşivat Erets-Yisrael ke-Roş ha-Yahudim...”, I, 524-525.

¹¹⁰ Mirsky, “Types of Lectures in the Babylonian Academies”, s. 377, 386; Mann, *Texts and Studies*, I, 195.

¹¹¹ Krauss, “Tekufat ha-Geonim be-Or ha-Gniza”, *ha-Şiluah* 40 (1922), s. 230.

¹¹² Sırasıyla bkz. Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifruteha*, s. 194; Mann, *Texts and Studies*, I, 198.

¹¹³ Fustat’ta Sahlan b. Avraham’ın, kardeşi Nchemya’ya “*reş pirke*” şeklinde bu payeyi verdiği bilinmektedir. Bkz. Gil, *be-Melhut Yişmael*, I, 130.

¹¹⁴ Mann, *Texts and Studies*, I, 199; Gil, *be-Melhut Yişmael*, I, 130.

¹¹⁵ Mirsky, “Types of Lectures in the Babylonian Academies”, s. 381.

¹¹⁶ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 103, 216.

¹¹⁷ Bkz. Mann, *Texts and Studies*, I, 196.

Pirke faaliyetleri, Irak'ta, köken olarak ait olduğu Filistin'den çok daha canlı idi. Filistin'deki bu sönüklüğün sebebi, Bizans baskılarına dayandırılmaktadır.¹¹⁸

Bir *pirkede* yer alan klasik *şeilta*, dört bölümden oluşurdu: İlk bölümde anlatılacak konuya, giriş mahiyetinde, Tevrat'ta yer alan bir emir ya da nehiyle başlanırdı. Ele alınacak konunun sinagoglarda haftalık okunan Tevrat konularıyla (*perasat ha-şavua*) bağlantılı olmasına dikkat edilirdi. "...İsrailoğullarına yasaklanan şeylerden biri de..." ya da "...İsrailoğullarına farz kılınan şeylerden biri de..." şeklinde başlanan konuşmada, önce konuyla ilgili Tevrat ve Talmud'ta yer alan pasajlar aktarıldı. Konuşma konusunun önemine dair yapılan bu girizgâhtan sonra ikinci bölümde vaazın konusuna geçilir ve "...Bilmeniz gerekir ki...", "...Şunun unutulmaması gerekir ki..." gibi kalıplaşmış bazı ifadelerle konuşmaya başlanır; ardından da konuyla ilgili iki meseleden bahsedilirdi.¹¹⁹

İslamî dönemde her *pirkede* ele alınacak mesele, azamî üçle sınırlandırılmıştı. Bu bölümde, sonraki bölüm için zihnen hazırlık bağlamında mesele hakkında olumlu ve olumsuz görüşler kısaca ortaya konurdu. *Şeiltanın* en uzun bölümü ise meselelerin detaylarının ele alındığı üçüncü bölümdü. "*Deraşa*" adı verilen bu bölüme "...*Moşe (Musa Peygamber) aracılığıyla bize Tora'yı ve kanunları bahşeden, Moşe'den itibaren İsrail milletine ders verecek ve yol gösterecek âlimler bahşeden Tanrı'ya hamdolsun...*"¹²⁰ şeklinde kalıplaşmış bir şükürle başlanır; Tevrat'a hizmet eden geçmiş alimlere hayır duasında bulunulduktan sonra, o haftaki konu Talmud'tan nakillerle geniş şekilde anlatılırdı. Vaazın en uzun kısmı, bu bölümdü. Bu bölümde gerekirse başka konulara da değinilirdi. Son (dördüncü) bölüme ise "*Sorulan sorunun konusuna gelince...*"¹²¹ ifadesiyle başlanarak konu tekrar hatırlatılır ve anlatılanlar özetlenirdi. Kısa konuşmalarda ise sadece bir mesele derli toplu bir şekilde ele alınarak özetlenmeye çalışılırdı.¹²²

Yeşivaların halka yönelik bir diğer faaliyeti de, bu kurumlara destek veren kimseler için ölümlerinden sonra *yeşivada* düzenlenen anma törenleri idi. Bu törenler, ölenlerin yakınları tarafından büyük onur kabul edilirdi. O gün *yeşivadaki* eğitim faaliyetine ara verilir; ölen kimselere dualar okunurdu. Bu münasebetle *yeşivalara* sadece İslam hakimiyetindeki memleketlerden değil, Fransa (*Tısarfat*) ve İspanya (*Sıfarad*) gibi uzak ülkelerden de ölen hayırseverlerin isimleri gönderilerek kendileri için dua taleplerinde bulunulurdu.¹²³

¹¹⁸ I. Iustinianos zamanında (527-565) çıkarılan bir kanunla "*reş pirke*"nin (*archipherekaita*) metnin anlamını çarpıtınması için sadece Grekçe ve Tevrat'ın bu dildeki tercümesinin kullanılması zorunlu hale getirilmişti. Kanunun metni için bkz. Paul Kahle, *The Cairo Geniza*, Oxford: Basil Blackwell 1959, s. 316 (Ek 1). Bâbil'deki durum için bkz. Goodblatt, *Rabbinic Instruction in Sasanian Babylonia*, s. 173.

¹¹⁹ Louis Ginzberg, *Geonica*, I, New York 1968, I, 90; Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 158

¹²⁰ Duanın Aramice metni şöyledir: "בְּהַדִּיבְהוּ אַנְלִי אַתִּירוּ אַמְרֵי אֱלֹהֵינוּ וְיִשְׁמְעוּ אֶת־דְּבָרֵינוּ וְיִשְׁמְעוּ אֶת־דְּבָרֵינוּ וְיִשְׁמְעוּ אֶת־דְּבָרֵינוּ..."

¹²¹ Kalıplaşmış ifade şöyledir: "...וְיִשְׁמְעוּ אֶת־דְּבָרֵינוּ וְיִשְׁמְעוּ אֶת־דְּבָרֵינוּ..."

¹²² Ginzberg, *Geonica*, I, 91; Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 158.

¹²³ Graetz, *History of the Jews*, III, 101.

5. Karaî Cemaatinin Yeşivası

İslamî dönemde kaynaklara Karaîlerin ilk ve orta öğretim kurumlarına dair herhangi bir bilgi yansımada da, idarî işlevinden dolayı *yeşivalarına* dair bazı bilgiler girme imkânı bulmuştur.

Kudüs'e göçü teşvik eden Karaîler,¹²⁴ zamanla burada bir *yeşiva* kurmuşlardır. Kudüs, IX. asrın sonundan Daniel Kûmisi'nin (ö. 945) Kudüs'e gelmesiyle X. asrın sonuna kadar Karaîlerin dinî ve idarî merkezliğini yapmıştır.¹²⁵ Karaî tarihçi İbnü'l-Hitî, XI. asrın başlarında yaşamış Karaî alim Yusuf ben Nuh (1002) hakkında verdiği bilgide onun 70 kişilik bir din adamının başkanlığını yaptığı *Dâru'l-İlm* adlı bir kurumdan bahseder.¹²⁶

Karaî Yeşivası şehrin doğusundaki *Hâretü'l-meşârika* adı verilen Karaî mahallesindeydi. *Yeşiva*, Yosef ben Bahtavî'ye ait bir arsada bulunduğu için, bazı dokümanlarda onun adına nispetle "Bahtavî Yeşivası" (*Yeşivat Bahtavî*) şeklinde de kaydedilmiştir.¹²⁷ *Yeşivanın* tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemekle beraber, IX. asrın sonlarında inşa edildiği tahmin edilebilir. Zira, Karaîlerin Kudüs'e yerleşmesi 825'lerden sonra başlamıştır.¹²⁸

Yeşivaya İslâm dünyasının dışından, özellikle de Bizans'taki Karaî cemaatlerinden çok fazla öğrenci gelmekteydi. Öğrenim amaçlı gelen bu öğrenciler sebebiyle Kudüs'teki Karaî nüfusun arttığı belirtilir.¹²⁹

Bizans Karaî cemaat liderlerinden Toviya ben Moşe, Kudüs'e öğrenim görmek için gelen önemli kişilerden biridir. Bizans'tan Kudüs'e gitmek üzere Dimyat'a (Hanes/Mısır) gelen Toviya, burada yabancı olması sebebiyle tutuklanmış; ancak bazı Karaî zenginlerin devreye girmesiyle kurtulmuştu. Serbest kalmasının ardından Kudüs'e giden Toviya, Ebül-Ferec Harun tarafından himaye görmüştü.¹³⁰ 1030'lar-

¹²⁴ Abbasiler döneminde Kudüs, Mesihin gelişini hızlandırmak amacıyla doğu İslam dünyasının değişik yerlerinden Karaîlerin yoğun göçüne şahit olmuştur. Ancak Karaîlerin göçlerinde dinî gayeler kadar Rabbanilerin zulmünden kaçarak Tevrat merkezli yeni bir cemaat kurmak şeklinde cemaat içi rekabetin de etkili olduğu belirtilmelidir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. "İslami Dönemde (638-1099) Filistin'e Yahudi Göçü: 'Aliya", *TTK Belleten* 274 (Aralık 2011), s. 666-667, 674.

¹²⁵ Gil, *Erets Yisrael*, I, 636-637.

¹²⁶ "Kâne lehü Dârun fi'l-Kudsü's-Şerîf li'l-'ilmi ואן הן רעד יפ דקלא יפ רירשלא דקלא..." Bkz. George Margoliouth, "Ibn al-Hitî's Arabic Chronicle of Karaite Doctors", *JQR*, o.s. 9 (1897), s. 433, İng. trc. 439. Bir sonraki sayfada İbnü'l-Hitî, buradan *Dâru Ben Nuh* şeklinde bahsetmektedir. Bkz. a.mak., s. 434, İng. trc. 440.

¹²⁷ Zvi Ankori, *Karaites in Byzantium the Formative Years, 970-1100*, New York 1957, s. 186; Mann, *Texts and Studies*, II, 30.

¹²⁸ Nathan Schur, *Toldot ha-Kara'im*, Yeruşalayim 2003, s. 36.

¹²⁹ XI. asırda Kudüs'teki Karaî nüfusun 1000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Schur, *Toldot ha-Kara'im*, s. 38.

¹³⁰ Bkz. Zvi Ankori, "The Correspondence of Tobias ben Moses the Karaite of Constantinople", *Essays on Jewish Life and Thought, Presented in Honor of Salo Wittmayer Baron*, ed. Joseph L. Balu-Philip Friedman-Arthur Hertzberg-Isaac Mendelsohn, New York 1959, s. 6, 8.

da Karaî Yeşivası'ndan mezun olan Toviya Kudüs'te daimî olarak kalmayı düşünmüşse de, *yeşiva* yöneticilerinin hayır gelirlerinde yolsuzluklarını görünce Bizans'a dönmeye karar vermişti. Toviya, İslâm dünyası Karaîlerince yazılan Yahudice-Arapça metinlerin önemli bir kısmını Bizans Karaîleri için İbraniceye çevirmiştir. Bu sebeple Karaî tarihinde “mütercim” (*ha-ma'tik*), “âlim” (*ha-baki*), “ilmiyle âmil” (*ha-'oved*) ve “samimi kul” (*ha-'eved*) gibi lakaplarla meşhur olmuştur.¹³¹

Karaî *yeşivasında* öğrenim gören bir diğer meşhur kimse de Bizanslı Karaî Ya'kov ben Simon'dur (XI. asrın ikinci yarısı). Yakov, Ebü'l-Ferec Furkan ben Esed'in (Yeşua ben Yahuda) (1050'ler) öğrencisi idi. Hocasının Karaî aile hukukuna dair Yahudice-Arapça bir risalesini İbraniceye çevirmişti.¹³² Kudüs'te XI. asırda aynı hocadan icazet alan bir diğer Karaî de Kastilyalı (İspanya) İbnü't-Taras'tı. Karaîliğin Kastilya'ya girişi ve bölgede yayılmasında İbnü't-Taras'ın büyük gayretleri olmuştu.¹³³

Karaî *yeşivasının* 1060'larda cemaat idaresinin Fustat'a taşınmasından sonra gerilediği; Selçuklular'ın Kudüs'e hakim olmasından sonra da (1071) tamamen kapandı belirtilmektedir.¹³⁴

6. Enstitüler

Bazı *responsalarda* Sura Yeşivası ile bağlantılı bir kurumdan bahsedilir: *Bet Rabbenu şe-be-Bavel*. Kurum aslında M. III. asırda R. Rav tarafından kurulan bir sinagogdu. Kaynaklarda kurumun adı daima Sura Yeşivası ile birlikte zikredilmiştir. *Bet Rabbenu şe-be-Bavel*, *Tanaim* döneminde bu dönem literatürünün tahsil edildiği bir yer olup mekân olarak da Sura Yeşivası'nın müştemilâtında bulunan bir binada hizmet veriyordu. Sa'diya Gaon'un bir mektubundan, kurumun X. asırda Sura Yeşivası ile birlikte Bağdat'a taşındığı anlaşılmaktadır.¹³⁵

Sura ile zikredilmesinden dolayı kurum, Abbasiler döneminde de, *Tanaim* dönemindekine benzer şekilde, İslâmî dönemde kaleme alınan literatürün okunduğu bir yer veya belli konuların tahsil edildiği bir enstitü olarak düşünülebilir.

¹³¹ Samuel Poznanski, “The Karaite Literary Opponents of Saadia Gaon in the Eleventh Century”, *JQR* n.s. 19 (1907), s. 79; Gil, *Erets Yisrael*, I, 656; Ankori, *Karaites in Byzantium*, s. 188; Mann, *Texts and Studies*, II, 3. Tobias'ın hayatı ve eserleri için bkz. Ankori, “The Correspondence of Tobias ben Moses...”, s. 1 vd.; “Tobias ben Moses ha-Avel”, *Ejđ*, XV, 1182-1183.

¹³² Ankori, *Karaites in Byzantium*, s. 188; Leon Nemoj, “Jacob ben Simeon”, *Ejđ*, IX, 1223.

¹³³ George Margoliouth, “The Writings of Abu'l-Faraj Furkan Ibn Asad”, *JQR* o.s. XI (1899), s. 189; Mann, *Texts and Studies*, II, 39; Gil, *Erets Yisrael*, I, 659.

¹³⁴ Ankori, *Karaites in Byzantium*, s. 189; Schur, *Toldot ha-Karaim*, s. 38.

¹³⁵ Bkz. Ginzberg, *Geonica*, I, 41.

Sonuç

Yahudiler tarih boyunca yaşadıkları acı tecrübelerden sonra cemaat olarak varlıklarını devam ettirmek için eğitim faaliyetlerine büyük önem vermişlerdir. Sürgün devam ettiği müddetçe eğitim ve öğretimin eylemden daha önemli olduğunu düşünen din adamları, miladın ilk asrından itibaren *bet ha-sefer* ve *beytülmidrâs* adı verilen temel eğitim kurumları ile yüksek din eğitimi kurumu *yeşivalar* için öğrenci yetiştirmeye gayret etmişlerdir. İlk ve orta öğretimde temel eğitimle birlikte bir Yahudide bulunması gereken vasıflar ve buna uygun alışkanlıklar da kazanan öğrenciler, istedikleri takdirde, *yeşivalara* devam etmişlerdir.

Yahudilerde yüksek din eğitiminin verildiği *yeşivaların*, kökeni sürgünlere dayanmaktadır. İslam öncesi dönemde Bâbil’de kurulan Sura ve Pumbedita *yeşivaları* ile Filistin Yeşivası, faaliyetlerine İslamî dönemde devam etmişlerdir. Müslümanlar Roma, Bizans ve Sâsânî devletleri gibi *yeşivaların* faaliyetlerine herhangi bir engel çıkarmadıkları gibi özgürlük alanlarını da genişletmişlerdir.

Emeviler döneminde *yeşivalar* ile cemaatin siyasî idaresini üstlenen *re’sü’l-câlut*-luk kurumu arasında yönetim konusunda rekabet başlamıştır. Değişik zamanlarda nükseden bu mücadele, Abbasî Halifesi Me’mun döneminde kurumların eşit statülü hale getirilmesiyle son bulmuştur. IX. asra kadar kuruldukları tarihî şehirlerde faaliyet gösteren *yeşivalar*, bu asırda Sura ve Pumbedita’dan Bağdat’a taşınmışlardır. İslam fetihleri sırasında Taberiye’de faaliyet gösteren Filistin Yeşivası ise X. asırda, 960’larda Kudüs’ü merkez edinmiştir. *Yeşivalar*, o dönem Yahudi dünyası için birer cazibe merkezi olmuş; dünyanın değişik yerlerinden gelen öğrenciler eğitimlerini tamamladıktan sonra cemaat hizmetlerinde istihdam edilmişlerdir.

Yeşivalar varlıklarını kendilerine bağlı cemaatlerden gelen aidât ve bağışlarla sürdürmüşlerdir. Abbasiler döneminde Yahudi cemaatlerinde Kudüs ve Irak’taki eğitim kurumlarına yardım yapmak, ayakta olduğu dönemde Mabe’d’e yapılan yardımlarla eş değer görülürdü. Her *yeşivanın* idarî hakimiyetindeki yerlerden gelen düzenli geliri vardı. *Yeşivaların* bir diğer geliri de Yahudi cemaatlerinin gönüllü bağışlarıydı. Cemaatler ayrıca hukukî meselelere dair *yeşivalara* gönderdikleri sorularla, yardım mahiyetinde para da gönderirlerdi. Bu yardımlar, senelik dönemsel toplantılarda (*hodşey kala*) *yeşiva* üyelerine ve öğrencilere dağıtılırdı. *Yeşivalar* zaman zaman değişik cemaatlere *meşulah* (elçi/gezici vaiz) adı verilen temsilciler göndermek suretiyle de yardım toplamışlardır. Eğitim kurumlarına yardım yapanlar, *yeşivalar* tarafından günümüzdeki “fahri doktora” gibi çeşitli payelerle ödüllendirilmişlerdir.

Yeşivaların cemaati idare görevi yanında din adamı yetiştirme, halkı eğitme, akademik çalışmalar yapma ve değişik cemaatlerden gelen sorulara fetvalar (*responsa*) verme gibi görevleri de vardı. *Yeşivada* eğitim-öğretimin planlanması ve uygulanması, *gaonların* yetkisindeydi. *Yeşivalardaki* günlük derslere “*metivta*” adı verilirdi. Öğre-

time sabah ibadetinden sonra başlanan *yeşivalarda* derslerin bitiminde *meturgeman* adı verilen belletmen, o gün derste anlaşılmayan kısımları tekrar ettirirdi. *Yeşivalardan* mezun olanlara İslam dünyasındaki “*icazel*”e benzer mezuniyet belgeleri verilirdi. “*Semihut*” veya “*minuy*” adı verilen bu belge ile mezun öğrenci, belli konularda ders vermeye yetkili kılınırdı.

Yeşivalar, halkın gündelik ihtiyaçlarına yönelik dersler de düzenlerdi. “*Pirke*” adı verilen bu toplantılar, *yeşivaların* halk nezdindeki popülerliğini artırmanın en pratik yoluydu. *Yeşivaların* halka yönelik bir diğer faaliyeti de, bu kurumlara destek veren kimseler için ölümlerinden sonra düzenlenen anma törenleriydi. Bu törenler ölen hayırseverlerin yakınları tarafından büyük onur kabul edilirdi.

İslamî dönemde kaynaklara Karaîlerin ilk ve orta öğretim kurumlarına dair herhangi bir bilgi yansımaya da, idarî işlevinden dolayı *yeşivalarına* dair bazı bilgiler girmiştir. Merkezi Kudüs olan Karaî *yeşivası* Selçuklular’ın Kudüs’e hakim olmasından sonra (1071) kapanmıştır. *Yeşivada* sadece İslam dünyası değil, başta Bizans olmak üzere dünyanın değişik bölgelerinde yaşayan Karaî cemaatleri için de din adamları yetiştirilmiştir.

Yahudilerin tarih boyunca dinî ve etnik kimliklerini kaybetmeksizin sürdürmesindeki en önemli etkenlerden biri de, hiç şüphesiz, *yeşivaların* cemaat içerisindeki etkinlikleridir. Abbasîler döneminde en teşkilâtlı cemaatlerden biri olan Yahudiler, Irak ve Filistin’deki *yeşivalarda* yetiştirdikleri öğrencilerle o dönem dünyasında Yahudilerin din adamı ve cemaat yöneticisi ihtiyacını karşılamışlardır. Mezunlarıyla cemaatleri kendilerine bağlayan *yeşivalar*, yine bunlar aracılığıyla kendi dinî anlayışlarını geniş kitlelere tanıtma ve bunlar arasında yayma imkânı da elde etmişlerdir.

Sözlük

Ahov ha-yeşiva: “*Yeşivanın* sevilen adamı” anlamında, *yeşivalara* yardım edenlere verilen onur payesi.

Aluf: İslam öncesi ve ilk İslamî dönemde Pumbedita Yeşivası başkanına verilen isim. Cemaat başkanı. *Yeşivalara* yardım edenlere verilen onur payesi.

Amoraim: Mişna'nın tamamlanmasından (MS. 200) Kudüs ve Bâbil Talmudlarının tamamlanmasına kadarki geçen dönemde yaşayan Yahudi din adamları. *Amoraim* döneminin MS. 499 yılında bittiği kabul edilmektedir.

Av bet din: Yerel cemaatlerde bir başkan ve iki yardımcından oluşan idarî konsülde (*bet din*) başkanlık yapan kimse.

Av: *Yeşivalarda* *gaon*dan sonraki en yetkili kişi. Aramîce *dayana de-bava*.

Bâbil: Mezopotamya'da adını aldığı Bâbil şehri etrafında kurulmuş, Sümer ve Akad topraklarını kapsayan eski bir yerleşim birimi. Bâbil'in merkezi bugünkü Irak'ın el-Hille kasabası üzerinde yer almaktadır.

Beney Rabanan: Gaonik ailelere mensup din adamları.

Bet ha-Mikdaş: MÖ. 832 yılında Süleyman Peygamber tarafından inşâ edilen, MÖ. 586'da Bâbilliler, MS. 70 yılında da Romalılar tarafından yıkılan büyük Mabed.

Cehbez: İslm dünyasında ilk dönemlerde bir çeşit bankacılık ve bankerlik yapanlar yanında sarraf, muhasip, vergi memuru, haznedâr ve vergi dairesi müdürleri için kullanılan; ancak zamanla devlet maliyesinde başta para ayarı olmak üzere *iltizam* ve *kabâle* gibi çeşitli malî işleri yapan kimseler için kullanılan terim.

Dayan: Yerel cemaatlerde bir başkan ve iki yardımcından oluşan idarî konsüldeki (*bet din*) üye. İki yardımcından biri. Başkana (*av bet din*) yardım eden din adamı.

Dirhem: Eskiden İslam dünyasında kullanılan okkanın 400'de 1'ine eşit olan, 3,148 gramlık ağırlık ölçüsü.

Gaon: Talmud'un redaksiyonunu yapan (*Tanaim*) ve şerh eden (*Savoraim*) din adamlarından sonra yaşamış ilim adamları. İslamî dönemde Sura ve Pumbedita *yeşivalarının* başkanları.

Haham ha-yeşiva: “*Yeşivanın* gönüllü din adamı” anlamında *yeşivalara* yardım edenlere verilen onur payesi.

Haham: İbranice ve Aramice'de “bilge” anlamına gelen terim. Tevrat ve Talmud üzerine gerekli eğitimi aldıktan sonra, bir Yahudi cemaatine ruhanî önderlik yapma yetkisini kazanmış din adamı.

Halaha: Kelime anlamı, yürünen yol, şeriat. Yahudi hukuku. Yahudilerin uymak zorunda olduğu, gelenek de dahil kurallar manzumesi.

Hazan: “Cemaat temsilcisi” anlamına gelen ve “*şaliyah tsibur*” olarak da isimlendirilen bu kimse, Müslümanlardaki “cami imam”ı gibi, sinagogda ibadeti sevk ve idare eden din adamıdır.

Herem: Yahudilerde din adamlarının emirlerine karşı gelen ya da dinî kural-ları ihlal edenlere verilen cemaatten dışlama cezası.

Hoşa'na Raba: Çardaklar bayramının (*Sukot*) yedinci günü.

İcazet: İslamî eğitim ve öğretimde akademik diplomaları, sanat ve meslekte yeterlilik için gerekli izin ve onayı ifade eden terim.

Karaî/ler: İslamî dönemde (VIII. asır) Irak'ta ortaya çıkan ve Tevrat'ı (*Tanah*) dinî hükümlerin yegâne kaynağı kabul eden Yahudi mezhebine mensup kimse/ler.

Kaşer: (Aşkenaz aksanında “*Koşer*”). Yahudi dinine uygun gıda. Eşyaların dinî ritüele uygun hale getirilmesi ve kullanılması da “*kaşer*”le ifade edilmektedir.

Kenesiyot: “*Meclis, örgüt, kurul*” manasına gelen “*knesiya*” kelimesinin çoğulu. Filistin Yeşivası'nı model olarak organize olan Bâbil *yeşivalarının* İslâm öncesi dönemde kendilerini isimlendirdikleri terim.

Mar: Aramîce bir kelime olan “*Mar*”, çoğunlukla Talmudik dönemde, kısmen de İslâmî dönemde *re'sü'l-câlu*lara ya da din adamlarına verilen dinî bir paye olup İbranîce “*Rabi*” kelimesinin karşılığıdır.

Mesîba: Aramîce'de “*yeşiva*” anlamına gelen “*metivta*”nın İslamî dönemde Arapça söylenişi.

Mesih: Yahudilerin Davud Peygamber'in soyundan gelecekte çıkacağını bekledikleri kurtarıcı.

Meşulah: Kelime olarak “elçi” anlamına gelen, *yeşivaların* kendi dinî anlayış-larını (*minhag*) diğer cemaatlere yaymak üzere gönderdikleri din adamı. Gezici vâiz.

Metivta: Aramîce'de “*yeşiva*”.

Meturgeman: *Yeşivalarda* öğrencilere dersi tekrar ettiren belletmen, öğretim yardımcısı. Günümüzün araştırma görevlisi.

Midraş: İslamiyet'teki tefsir ilmindeki benzer metotlarla, Yahudilikte kutsal metinleri okuyup değerlendirme yöntemi.

Minhag: Sözlükte “örf, usûl, âdet ve “gelenek” anlamına gelmektedir. Yahudi-liğin hayatın değişik alanlarında takip edilmesini emrettiği kurallar, tarihsel süreçte cemaatler tarafından farklı yorumlanmış, bu da Yahudilik içerisinde değişik anane ve geleneklerin (*minhag ha-makom*) ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Talmud'ta bu yerel uygulamalar hukukun bir kaynağı olarak bağlayıcı kabul edilmektedir.

Mişna: Talmud'un temelini oluşturan, Yahudi sözlü geleneğinin nesilden nesile aktarıldıktan sonra Yahuda ha-Nasi tarafından yapılan ilk yazılı derlemesi.

Perek: Senede iki kez *yeşivalarda* tertip edilen dönemsel toplantılarda (*hodşey ha-kala*), halka yönelik, halkın o günkü ihtiyaçları göz önüne alınarak seçilmiş fikhî ve ahlakî konuların işlendiği konuşmalar; Talmud'ta yer alan kitapların her bir bölü-mü.

Rabbi/Rabi: Arapça “efendi” veya “üstat” manasına gelen “rabbi”, dini öğ-reten ve Yahudi hukukunu ilgilendiren konularda karar vermeye yetkili kişidir.

Ratsuy şitey yeşivot: “Yeşivaların aranan hayırseveri” anlamında, yeşivalara yardım edenlere verilen onur payesi.

Rav: Yeşivalarda görev yapan, ders veren din adamı.

Re’sü’l-câlût: Sürgün dönemlerinde Yahudileri yöneten, Davud Peygamber’in soyundan gelen kimseler. İbranice *roş ha-gola*, Aramice *reş galuta* olarak isimlendirilen bu kimseler, Yahudileri Müslüman idareciler nezdinde temsil eden siyasi cemaat liderleri idi.

Re’sü’l-mesîba: *Roş yeşiva*. Bkz. Gaon.

Responsa: İslam hukukundaki *fetvalara* tekabül eden, Yahudi hukukunda *Şeolot u’İşivot* (kısaca *ŞuT*) olarak isimlendirilen “*responsa*”, Talmud’un derlenmesinden sonra başlayıp günümüze kadar gelişerek devam eden hukuk faaliyetidir.

Reş kala: Cemaat başkanı. İslam öncesi ve ilk İslamî dönemde Pumbedita Yeşivası başkanına verilen isim. Yeşivalarda *gaon* ve *avdan* sonra her biri 10’ar kişiden müteşekkil yedi ayrı grubun başkanları. Yeşivalara yardım edenlere verilen onur payesi.

Reş kalot: “*Reş kala*”nın çoğulu. Bkz. *Reş kala*.

Reşut: Arapça *nâhiye*. İdarî birim. Yahudi kurumların (*Re’sü’l-câlüt*luk, Sura Yeşivası, Pumbedita Yeşivası ve Filistin Yeşivası) idarî hakimiyetindeki bölge ve şehirler.

Roş Yeşiva: bkz. Gaon.

Sanedrin: Yunanca “birlikte” anlamına gelen “*syn*” ile “sandalye” anlamına gelen “*hedra*” sözcüklerinden oluşan *Sanedrin*, MS. 350’lere kadar Yahudiler arasında adli ve idarî işleri tanzim eden kurumdur. Ayrıca bkz. “Yeşiva”.

Savoraim: Yahudiler Sâsânîler döneminde Kisra IV. Hürmüz zamanında şiddetli baskılara maruz kalmışlardı. 580’de Pumbedita Yeşivası kapatılmış; *yeşiva* görevlileri Firuz Şapur’a kaçarak burada yeni bir *yeşiva* kurmuşlardı. 589 yılından İslâm fetihlerine, yani 640’lara kadar Irak Yahudilerinin ilmî faaliyetlerinin resmen durdurulduğu dönemde, 40 yıl kadar süre ile (499’da Ravina’nın ölümünden 540 yılında Rav Simuna’ya kadarki) Talmud’un redaksiyonunu tamamlayan din adamı “*şarihler*”.

Sebt: *Şabat*, yani Cumartesi günü. Yahudilerin dinlenme günü. Her Yahudinin işlerine ara verip dinlenmesi vacibe olan gün.

Sod ha-yeşiva: “*Yeşivanın sırdaşı*” anlamında, yeşivalara yardım edenlere verilen onur payesi.

Sofer: Talmud’un emri gereği her cemaatte bulunması zorunlu din adamı. “Kâtip” veya “müstensih” olarak tercüme edilebilir. Yahudilerde önemli bir dini hizmeti ifâ eden bu kimseler, *SeTeM* olarak ifade edilen *Sefer Tora* (Tevrat) *Tefilin* ve *Mezuzaların* istinsahını yapmaktadır.

Sukot: Çardaklar bayramı. Yahudilerin Tişri ayının 15. günü (Eylül-Ekim sonları arası) kutladıkları 8 günlük bir bayram olup Mabed'in ayakta olduğu dönemde hac ettikleri üç kutsal festivalden (*şaloş regalim*) biri idi.

Şabat: Bkz. Sebt.

Talmud: Tevrat'ı tefsir eden, Yahudi geleneğinde Tevrat derecesinde önem verilen sözlü geleneğin derlemesi.

TaNaH: Kitab-ı Mukaddes. *Tora*, *Neviim* ve *Ketuvim* adlı bölümlerin oluşturduğu Yahudi kutsal kitabı.

Tanaim: Yahudi tarihinin meşhur alimi Hilel'den (MÖ. 20-MS. 20) Talmud'un Yahuda ha-Nasi (MS. II. asrın sonu ile III. asrın ilk yarısı) tarafından derlenmesine kadar ki dönemde, bir diğer ifade ile Mişna döneminde yaşamış Yahudi din adamlarına verilen isim. Paye 10 yılından itibaren Yahuda ha-Nasi'ye gelinceye kadar 200'den fazla Yahudi din adamı için kullanılmıştır.

Tevrat: Kitab-ı Mukaddes'i oluşturan *üç kitaptan* [*Neviim* (Peygamberler) ve *Ketuvim* (Kitaplar)] Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye kitabından oluşan bölümün ilki.

Tora: Bkz. Tevrat.

Tosefta: Kelime anlamı "ilave, eklenti". Yahuda ha-Nasi'nin çeşitli nedenlerle Mişna'ya dahil etmediği, son *Tanaim* Rav Hoşeya ve Rav Hiya tarafından derlenen "harici Mişnalar"dan (*baraytot*) oluşan eser.

Zuz: Eski dönemlerde Yahudiler tarafından kullanılan, *şekelin* dörtte birine eşdeğer madeni para. İbranice dirhem. Ayrıca bkz. Dirhem.

KAYNAKLAR

Ahima'ets ben Paltiel (1017-1060), *Sefer Yuhasin* ספר יהוסיין [The Chronicle of Ahimaz] [Şecere Kitabı], nşr. ve notlarla İng. trc. Marcus Salzman, New York 1966.

Akpınar, Cemil, "İcâzet", *DİA*, XXI, 393-400.

Amram (ben Şeşna) Gaon (ö. 871), *Seder* סדר ר' עמרם גאון [Amram Gaon'un Dua Kitabı], Part I, Hebrew text with Critical apparatus trans. with notes and Int. by David Hedegard, Motala 1951; Part II, *The Order of Sabbath Prayer*, Text edition with English trans. and Int. by Av Tryggve Kronholm, Centraltryckeriet: Boras 1974.

Ankori, Zvi, *Karaïtes in Byzantium, the Formative Years, 970-1100*, New York 1957.

———, "The Correspondence of Tobias ben Moses the Karaite of Constantinople", *Essays on Jewish Life and Thought, Presented in Honor of Salo Wittmayer Baron*, eds. Joseph L. Balu-Philip Friedman-Arthur Hertzberg-Isaac Mendelsohn, Columbia University Press: New York 1959, ss. 1-38.

Arslantaş, Nuh, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, Gökkuşbu yayınları: İstanbul 2005.

———, *İslam Toplumunda Yahudiler, Abbâsî ve Fatımî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İz Yayıncılık: İstanbul 2008.

———, *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmîyet, İbranîce Tarih Kütüphaneleri Açısından Bir İnceleme*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

———, "İslami Dönemde (638-1099) Filistin'e Yahudi Göçü: 'Aliya", *TTK Belleten* 274 (Aralık 2011), ss. 641-689.

———, "Orta Çağ Yahudi Cemaatlerinin Dinî ve İdarî Merkezi Olarak Bağdat", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım 2008*, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 319-345.

Ashtor, Eliyahu, [Strauss], "Sifrut ha-Geonim ha-Rişonim ve ha-Gemara ספרות הגמרא והגמרא הראשונים והראשונים" [Erken Dönem Gaonlarının Eserleri], *Mahanayim* 57 (1960-61), ss. 111-114.

———, "Kavim li-Dmuta şel ha-Kehila ha-Yahudit be-Mitsrayim be-Yemey ha-Beynayim בימי-ביניים ביהדות מצרים" [Ortaçağ Mısırındaki Yahudi Cemaatlerinin Bazı Hususiyetleri], *Tsiyon* 30 (1965), s. 61-78; 128-154.

Assaf, Simha, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrut ha-Geonim, Hartz'a'ot ve Şi'urim* תקופת הגאונים וספרות הגאונים [Gaonluk Dönemi ve Edebiyatı], nşr. Mordehay Margoliot, Yeruşalayim 1955.

———, “Kovets šel İgerot Rav Šmuel ben ‘Ali ve Bene Doro " קובץ של אגרות ר' [Rav Šmuel b. Ali ve Muasırlarının Mektuplarının Derlemesi], *Tarbits* 1 (1929-30), I, 102-130; II, 43-84.

Baron, Salo Wittmayer (1895–1989), *A Social and Religious History of the Jews*, I-XI, Columbia University Press: New York 1957.

Bashan, Eliezer, “Sura”, *Efd*, XV, 521-523.

Beer, Moshe, “Academies in Babylonia and Erez Israel”, *Efd*, II, 199-205.

———, “Rava-Amora”, *Efd*, XIII, 1579-1581.

Beer, Moshe-Eliezer Bashan, “Pumbedita”, *Efd*, XIII, 1384-86.

Brody, Robert, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, Yale University Press: New Haven and London 1998.

———, “le-Hidat šel Seder Rav Amram Gaon גאון עמראם סדר עמידת של סדר [Amram Gaon'un *Seder*'inin Muamması], *Kneset Ezra Sifrut ve Hayyim ba-Bet ha-Kneset, Esofof Maamarim Mogešet le-Ezra Fleischer*, eds. S. Elizur-M.D.Herr-G.Shaked-A.Shinan, Yeruşalayim 1994, ss. 21-34.

Buhl, Fr., “Tedmür”, *IA*, XII/I, 112-114.

Cohen, Mark R., *Jewish Self-Government in Medieval Egypt, The Origins of the Office of Head of the Jews*, Princeton New Jersey 1980.

Çağatay, Neşet, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, TTK Basımevi: Ankara 1989.

Ephrat, Daphna-Yaakov Elman, “Orality and the Institutionalization of Tradition: the Growth of the Geonic Yeshiva and the Islamic Madrasa”, *Transmitting Jewish Traditions: Orality, Textuality, and Cultural Diffusion*, eds. Yaakov Elman-Israel Gershoni, Yale University Press: New Haven-London 2000, ss. 107-137.

Fawzi, S., “The Jewish Academy in Abbasid Iraq: Jewish Cultural and Spiritual Life”, *SMJR* 1 (1993), ss. 189-204.

Gafni, Isaiah, ““al Deraşot be-Tsibur be-Bavel ha-Talmudit: ha-Pirke על דרשות על הפרקה, בתציבור בבבל ה תלמודת, הפרקה” [Talmudik Dönem Babilinde Halka Yönelik Verilen Vaaz: *Pirké*], *Kneset Ezra Sifrut ve Hayyim ba-Bet ha-Kneset, Esofof Maamarim Mogešet le-Ezra Fleischer*, eds. S. Elizur-M. D. Herr-G.Shaked-A.Shinan, Yeruşalayim 1994, ss. 121-130.

Gil, Moshe, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden: E.J. Brill 1976.

———, *Erets-Yisrael bi'Tkufat ha-Müslimit ha-Riṣonan המוסלימית בתקופת ארץ-ישראל* [İlk İslamî Dönemde Filistin], I-III, Yeruşalayim 1983.

———, *be-Malhut Yişmael bi'Tkufat ha-Geonim* במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים [Gaonluk Döneminde Müslüman Hakimiyetinde (Yahudiler)], I-IV, Yerusalayim 1997.

———, “Aliya ve ‘Aliya le-Regel bi-Tkufat ha-Kivuş ha-Müslimi ha-Rişona (638-1099) ועלייה ועלייה-לרגל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה” [İslamî Dönemde (638-1099) Yahudilerin Kudüs’e Hac ve Ziyaret Yolculukları], *Catedra* 8 (1978), ss. 123-146.

———, “The Jewish Community”, *The History of Jerusalem, The Early Muslim Period 638-1099*, ed. Joshua Prawer-Haggai Ben-Shammai, Jerusalem 1996, ss. 163-199.

Ginzberg, Louis, *Geonica*, I, 2nd edition Hermon Press: New York 1968.

Goitein, Şlomo Dov, *A Mediterranean Society*, I-V, Berkeley: University of California 1967-1988.

———, “Minority Selfrule and Government Control in Islam”, *SI* 31 (*Memoriae J. Schacht Dedicato*), ss. 101-116.

———, “The Social Services of the Jewish Community as Reflected in the Cairo Geniza Records”, *JSS* 26 (1964), ss. 3-22; 67-85.

———, “Roş Yeşivat Erets-Yisrael ke-Roş ha-Yahudim be-Medina ha-Fatimit, Mismahim ‘Ararvim al ha-Geonot ha-Yisraelit כראש ישיבת ארץ-ישראל כראש היהודים במדינה פטימית, משמחים עררבים על הגאנות הישראלית Başı Olarak Filistin Gaonu], *Erets-Yisrael* 10 (1970-1071), ss. 100-113.

———, “Religion in Everyday Life as Reflected in the Documents of the Cairo Geniza”, *Religion in a Religious Age*, ed. S.D. Goitein, Association for Jewish Studies: Cambridge, Massachusetts 1974 içinde, ss. 3-17

———, “New Sources on the Palestinian Gaonate”, *Salo Wittmayer Baron Jubilee Volume*, New York-London 1974, English Section, I, 503-537.

Goodblatt, David M., *Rabbinic Instruction in Sasanian Babylonia*, Leiden: E.J. Brill 1975.

Graetz, Heinrich (1817-1891), *History of the Jews*, I-VI, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1891.

Grayzel, Solomon, *A History of the Jews*, Philadelphia 1952.

Groner, Zvi, “ha-Geonim הגאונים” [Gaonlar], *Manhig ve Hanhaga, Kovets Maamarim*, eds. Irad Malkin-Zeev Tzahor, Yerusalayim 1992.

Grossman, Avraham, “The Yeshiva of Eretz Israel: its Literary output and Relationship with the Diaspora”, *The History of Jerusalem, The Early Muslim Period 638-1099*, eds. Joshua Prawer-Haggai Ben-Shammai, Jerusalem 1996, ss. 225-269.

———, “ha-Zika beyn ha-Mivne ha-Hevrati le-Yetsira ha-Ruhanit be-Kehilot Yisrael bi’Tkufat ha-Geonim ישראל ביניהם בקהילות יוצריה הרבנית בתקופת הגאונים” [Gaonluk Dönemi Yahudi Cemaatlerinin Sosyal Yapısı ve Ruhani Faaliyetler Arasındaki İlişki], *Tsiyon* 53 (1988), ss. 259-272.

Ha-Bavlî, Natan (X. asır), “Seder ‘Olam Zuta: סדר עולם זוטא” [Dünyanın Kısa Tarihi], *Seder ha-Hahamim ve Korot ha-Yamim*, nşr. Adolf Neubauer, Oxford 1887, II, 68-88.

Hirschberg, Hayyim Z’iv, “ha-Yahudim be-Aratsot ha-İslam היהודים בארצות האסלאם” [İslam İdaresinde Yahudiler], *Perekim be-Toldot ha-Aravim ve ha-İslâm*, ed. Hava Lazarus Yafe, Tel Aviv 1967, ss. 263-315.

Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, I-IV, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980.

Kahana, Avraham, *Sifrut ha-Historya ha-Yisraelit ספרות ההסטוריה הישראלית* [Yahudi Tarih Yazıcılığı], I-II, Varşova 1922.

Kahle, Paul, *The Cairo Geniza*, Oxford: Basil Blackwell 1959.

Katz, J., “Jewish Civilization as Reflected in the Yeshivot-Jewish Centers of Higher Learning”, *JWH* 10 (1966), s. 674-704.

Kazıcı, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991.

Krauss, Samuel, “Tekufat ha-Geonim be-Or ha-Gnizaהגניזה באור תקופת הגאונים” [Geniza Dokümanları Işığında Gaonluk Dönemi], *ha-Şiluah* 40 (1922), ss. 76-80; ss. 225-234.

Kutluay, Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965.

Lauterbach, Jacob Z., “The Name of the Rabbinical Schools and Assemblies in Babylon”, *HUCA Jubilee Volume (1875-1925)*, ed. D. Philipson et al. Cincinnati, 1925, ss. 211-222.

Mann, Jacob, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I-II, Hebrew Union College Press: Cincinnati, Ohio, USA, 1931.

———, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, I-II, Oxford University Press: Oxford 1969.

———, “The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History”, *JQR* n.s. 10 (1920-1921), ss. 121-151; ss. 309-365.

Margoliouth, G(eorge)., “Ibn al-Hiti’s Arabic Chronicle of Karaite Doctors”, *JQR* o.s. 9 (1897), ss. 429-443.

———, “The Writings of Abu’l-Faraj Furkan Ibn Asad”, *JQR* o.s. XI (1899), ss. 187-215.

Mirsky, Samuel K., “Types of Lectures in the Babylonian Academies”, *Essays on Jewish Life and Thought, Presented in Honor of Salo Wittmayer Baron*, eds. Joseph L. Balu-Philip Friedman-Arthur Hertzberg-Isaac Mendelsohn, Columbia University Press: New York 1959, ss. 375-401.

Nemoy, Leon, “Jacob ben Simeon”, *Ejd*, IX, 1223.

Petachia (Ratisbonlu) (XII. asır), *Tudelalı Benjamin&Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, ss. 93-121.

Poznanski, Samuel Avraham, “‘Inyanim Şonim ha-Noge'im li'Tkufat ha-Geonim ענינים שונים הניגעים לתקופת הגאונים [Gaonluk Dönemine Dair Değişik Konular], *ha-Kedem* no.1-4 (1907), ss. 133-148.

———, “The Karaite Literary Opponents of Saadiah Gaon in the Eleventh Century”, *JQR o.s.* 19 (1907), ss. 59-83.

Schechter, S., *Saadyana, Geniza Fragments of Writings of Saadya Gaon and Others*, Cambridge 1903.

Schur, Nathan, *Toldot ha-Karaim תלדות הקראים [Karaî Tarihi]*, Yeruşalayim 2003.

Schwartz, Matthew B., “Appeals in the Jewish Courts of Palestine in the Third Century, CE.”, *HUCA* 49 (1978), ss. 187-203.

Sklare, David E., *Samuel ben Hofni Gaon and his Cultural World, Texts and Studies*, E.J. Brill: Leiden-New York-Köln 1996.

Şeclot u'Tşivot ha-Geonim min ha-Gniza aşar be-Mıstrayim, של שאלות ותשובות של גאונים מן הגניזה אשר במצרים, nşr. Louis Ginzberg, New York 1968.

Şerira Gaon (906-1006), *İgeret Rav Şerira Gaon-Meturgam le-Laşon ha-Kodeş* אגרת רב און שרירה גאון [Rav Şerira Gaon'un Mektubu], nşr. ve İbraniceye trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yeruşalayim 1991; İng. trc. *The Iggeres of Rav Sherira Gaon*, trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yeruşalayim 1988.

Şohat, Azriel, “Sugiyot bi'Tkufat ha-Geonim סגיות בתקופת הגאונים [Gaonluk Dönemine Dair Bazı Meseleler], *Mahkarim be-Toldot 'am Yisrael ve Erets-Yisrael*, eds. B. Oded-U. Rappaport-A. Shochat-J. Shatzmiller, Haifa 1972, II, 63-82.

“Tobias ben Moses ha-Avel”, *Ejd*, XV, 1182-1183.